



ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม



วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๖

เนื่องในวันมงคลของเจ้าประคุณ

สมเด็จพระสังฆราช องค์สังฆราชูปถัมภ์

ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา

เอนก สิทธิประศาสน์และครอบครัว

จัดพิมพ์ถวายเพื่อเป็นธรรมบรณการ

ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

สกลมหาสังฆปริณายก

ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม

พระไตรปิฎกในลัทธิเถรวาท หรือที่ฝ่ายมหายานเรียกว่า หีนยาน มี ๓ คือวินัยปิฎก ๑ สุตตันตปิฎก ๑ อภิธรรมปิฎก ๑. ฉบับที่พิมพ์ด้วยอักษรไทย เรียกว่าเป็นฉบับสยามรัฐ บัดนี้มีรวมกัน ๔๕ เล่ม ด้วยกำหนดเล่มเท่าเวลา ๔๕ ปีของพระพุทธเจ้า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐนี้ได้จารเป็นอักษรขอมมานาน แต่มาพิมพ์ด้วยอักษรไทยเป็นเล่มครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่ได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์, ต่อมาได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์, และได้พิมพ์ขึ้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ โดยที่โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้น และชักชวนให้ประชาชนโดยเสด็จพระราชกุศลเป็นอนุสรณ์ในคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖, เฉพาะอภิธรรมปิฎกนั้นมีตั้งแต่เล่ม ๓๔ ถึงเล่ม ๔๕ รวม ๑๒ เล่ม.

คำว่า **ปิฎก** แปลว่า **ตะกร้า** หมายถึงเป็นหมวดใหญ่สำหรับรวบรวม **ไตร** แปลว่า **สาม** **ไตรปิฎก** ก็แปลว่า **สามตะกร้า**, พระวินัยก็รวมเป็นตะกร้าหนึ่ง สุตตันตตะตะกร้าหนึ่ง อภิธรรมตะกร้าหนึ่ง ก็เป็นสามปิฎก **พระไตรปิฎกนี้แหละเป็นตำราชั้นที่ ๑ ในพระพุทธศาสนา** ที่ตามตำนานว่า พระสงฆ์ในลังกาได้ประชุมกันทำสังคายนานับเป็นครั้งที่ ๕ นับต่อจากที่สังคายนาในอินเดีย และได้จารึกเป็นอักษร เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้วได้ ๔๐๐ ปีเศษ.

คัมภีร์อภิธรรมปิฎกนี้แปลจากสองปิฎกข้างต้น เพราะว่าไม่มีนิทาน. คำว่า **นิทาน** นั้น ในภาษาไทยหมายถึง **นิยาย** ที่เล่า แต่ว่าในที่นี้หมายถึง **เรื่องที่เกิดขึ้น** ซึ่งเป็นเรื่องทำให้พระพุทธเจ้าทรงปรารถ

เรื่องนั้นทรงบัญญัติพระวินัย ทรงแสดงธรรม, เรื่องที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า นิทาน เป็นเรื่องจริงในคราวนั้น ในวินัยปิฎกก็มีนิทานคือเรื่องเล่าว่า พระองค์ไหนไปประพฤติดังไร พระพุทธเจ้าก็ทรงปรารภความ ประพฤตินั้น บัญญัติพระวินัย, ในพระสูตรตันตะก็เหมือนกัน มีนิทาน คือมีเรื่องเล่าว่าพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงแสดงธรรมแก่ใคร แม้ที่เป็นหมวดเบ็ดเตล็ดรวมไว้แต่ลำพังคำสอน แต่ท่านก็ได้มีอธิบาย อ้างว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ผู้นั้นผู้นี้ด้วยเรื่องที่เกิดขึ้นอย่างนั้นอย่างนี้.

ส่วนในอภิธรรมปิฎกนี้ไม่มีนิทานเลย คือ ไม่มีกล่าวถึงว่าพระพุทธเจ้า ได้ทรงปรารภใครตรัสแก่ใคร ที่ไหน เมื่อไร และโดยเฉพาะก็ไม่มีกล่าว ว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ คือขึ้นต้นก็แสดงธรรมทีเดียว ไม่มีเรื่องประกอบ ฉะนั้นจึงไม่อาจจะหาประวัติได้จากหนังสือที่เป็นตำรา **ชั้นบาลี** คือ ชั้น ตั้งเดิมว่า อภิธรรมปิฎกนี้ได้เกิดขึ้นได้เป็นมาอย่างไร.

คราวนี้ถ้าจะอาศัยคำว่าอภิธรรม ไปค้นดูว่าคำนี้จะมิใช่ในพระสูตร ที่ไหนบ้าง ก็จะพบว่าได้มิใช่คำว่าอภิธรรมในพระสูตรหลายพระสูตร ใช้เฉพาะคำว่าอภิธรรมคำเดียวก็มี ใช้คู่กับคำว่าภินันท์ก็มี แต่ว่าอรรถ-กถาของพระสูตรนั้น ๆ ได้แก้ความหมายไว้ว่า คำว่า **อภิธรรม** ในที่นั้น หมายถึง **ธรรมชั้นสูง** โดยเฉพาะก็คือ **โพธิปักขิยธรรม** ไม่ได้แก้ว่า หมายถึงธรรมในอภิธรรมปิฎก, ส่วนในวินัยปิฎก ตอนอธิบายถึงการ แจกเสนาสนะ ได้มีกล่าวไว้บ้างว่า เสนาสนะ คาหาปกะ คือพระที่มี หน้าที่แจกเสนาสนะ ย่อมแจกเสนาสนะให้แก่ภิกษุที่เป็นสมาคคือมีส่วน เสมอกันในการศึกษาเป็นต้นเป็นพวก ๆ คือที่ศึกษาวินัยปิฎกก็ให้อยู่ ไกล ๆ กันพวกหนึ่ง, ที่ศึกษาสูตรตันตปิฎกก็ให้อยู่ไกล ๆ กันพวกหนึ่ง, ที่ศึกษาอภิธรรมปิฎกก็ให้อยู่ไกล ๆ กันพวกหนึ่ง, แต่ว่าคำอธิบายนั้น เป็นคำชั้นอรรถกถา.

การสังคายนา

ธรรมเนียมที่พระได้เรียนพระพุทธวจนะเป็นพวก ๆ นี้ เป็นธรรมเนียมที่มีก่อนที่จะจารึกลงเป็นตัวอักษร เพราะว่าจะต้องท่องจำกัน, ท่องจำนั้นก็ไม่ใช่อ่านท่องจำ ต้องมาต่อจากอาจารย์ต่อแล้วก็จำกันไป เป็นวรรค ๆ เพราะว่าหนังสือไม่มี, อาจารย์นั่นเองเป็นหนังสือ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ยากที่จะมีผู้จำได้ทั้งหมด จึงต้องแบ่งกันเป็นพวก ๆ ใครชอบที่จะจำพระวินัยก็พวกหนึ่ง, ใครชอบที่จะจำพระสูตรตันตะก็พวกหนึ่ง ใครชอบที่จะจำพระอภิธรรมก็พวกหนึ่ง, แล้วก็ทั้งสามพวกนี้พวกที่จะจำได้ตลอดหมดทั้งปิฎกก็มีน้อยอีก เพราะปิฎกหนึ่งก็มาก จึงต้องแบ่งกันออกไปอีกอย่างวินัยก็ใครจะจำตอนไหนก็ตอนนั้น สูตรตันตะก็เหมือนกัน ใครจะจำหมวดไหนก็หมวดนั้นอภิธรรมก็เหมือนกัน, เฉพาะผู้ที่มีความทรงจำดีเลิศจึงจะจำได้ทั้งสามปิฎก, จำได้ปิฎกหนึ่ง ๆ ก็นับว่ามีความทรงจำมากอยู่แล้ว, เมื่อเป็นเช่นนี้จึงต้องมีประชุมซักซ้อมกัน. ผู้ที่จำพระพุทธวจนะปิฎกไหนตอนไหนไว้ได้ก็รวมกันเข้าแล้วก็ซักซ้อม.

วิธีซักซ้อมนั้นก็ก็ต้องสวดพร้อม ๆ กัน ต้องซักซ้อมกันอยู่เสมอ ไม่เช่นนั้นก็ลืม นี่แหละเป็นต้นของธรรมเนียมประชุมกันสวดมนต์ ดังเป็นธรรมเนียมกันทั่วไปในทุกวัด มีการประชุมสวดมนต์กันเวลาเข้ากับเวลาเย็นหรือค่ำ, และเมื่อจะซักซ้อมพระสูตรอย่างเช่นว่า **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** ก็สวดพระสูตรนี้พร้อม ๆ กัน, การที่สวดขึ้นพร้อม ๆ กันนี้แหละ เรียกว่า **สังคิติ** หรือ **สังคายนา** แปลว่า **ขับขึ้นพร้อม ๆ กัน**. โดยปรกติก็ประชุมสวดเป็นการซักซ้อมกันเป็นการย่อย ๆ เพื่อไม่ให้ลืม, แต่ว่ามีเมื่อนาน ๆ เข้าก็ประชุมใหญ่กันเสียทีหนึ่ง เลือกเอาผู้ที่จำได้มาก ๆ และเป็นที่น่าเชื่อถือกันว่าจำได้ถูกต้องแน่นอนมารวมกันเข้า แล้วก็สวดซักซ้อมกันเป็นการใหญ่! คือว่าสวดซักซ้อมทั้งหมด, เมื่อจะจับ

วินัยขึ้นก่อนก็วินัยไปจนจบ โดยมากก็จับวินัยปฏิภขึ้นสวดชักซ้อมกันก่อน, ในการที่ประชุมใหญ่สวดชักซ้อมกันนี้ ก็อาจจะจำมาถูกต้องกันบ้าง ต่างกันบ้าง, เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ต้องหารือกันว่า ความถูกต้องจะพึงมีอย่างไร, และเมื่อตกลงกันว่าแบบนี้แหละถูกต้องก็สวดขึ้นพร้อม ๆ กัน เป็นการวินิจฉัยว่าให้ถือเอาแบบนี้เป็นแบบเดียว เพื่อไม่ให้มีการขัดแย้งแตกต่างกัน, สวดชักซ้อมกันครั้งนี้ไปจนหมดแล้ว ก็เป็นที่ตกลงถือเอาแบบที่ตกลงกันนี้แหละเป็นหลัก, นี้แหละเรียกว่า **สังคายนา** ที่ทำกันคราวหนึ่ง ๆ ในสมัยที่ยังไม่จารีกลงเป็นตัวอักษรนั้นเป็นของจำเป็นอย่างยิ่ง, นาน ๆ ก็ต้องมาเลือกเอาผู้ที่มีความทรงจำเป็นที่เคารพนับถือเป็นอาจารย์บอกกล่าวมารวมกันแล้วก็มาหารือตกลงกันคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็สวดจำกันเป็นแบบเดียว, ถ้าไม่เช่นนั้นก็จะเกิดความเลอะเลือนสับสน ขัดแย้งกัน, นี้แหละท่านทำกันเรื่อย ๆ มาครั้งที่ ๑, ๒, ๓, ๔, มาจนถึงที่ ๕ จึงได้จารีกลงเป็นตัวอักษร.

คราวนี้เมื่อจารีกเป็นตัวอักษรแล้ว ความรู้สึกของพระว่าจะต้องจำก็น้อยลง เพราะว่ามีตัวหนังสือขึ้น, เพราะฉะนั้น จึงไม่ปรากฏว่าจะมีผู้ทรงจำได้ทั้งหมด, ฉบับที่จารีกไว้ในลังกาที่ได้กล่าวมานั้น ก็ได้เป็นต้นฉบับ ซึ่งแพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ ในบัดนี้, ดังในพม่า ในไทย ในยุโรป ก็ได้ต้นฉบับมาจากแหล่งเดียวกันนี้.

การสังคายนาในครั้งหลัง ๆ นั้นก็หมายความว่าเอาแบบมาสอบกันเท่านั้น ไม่ใช่เป็นสังคายนาแท้, สังคายนาแท้ นั้น มีในสมัยต้นก่อนแต่ที่จะได้เขียนเป็นอักษร.

ดังที่ในพม่าทำสังคายนาที่เขา นับของเขาเป็นครั้งที่ ๖, คือว่า เขา นับในอินเดียครั้งที่ ๑, ๒, ๓, แล้วก็มานับครั้งที่ ๕ ที่จารีกเป็นตัวอักษร ในลังกาต่อเป็นครั้งที่ ๔, แล้วก็พระเจ้ามินดงให้เขียนลงในแผ่นศิลาหมด

นั้น ๓ ปีฏก นี้เขานับเป็นครั้งที่ ๕, มาถึงคราวชำระคราว ๒๕ พุทธศตวรรษที่เขานับเป็นครั้งที่ ๖, นี้ก็คือว่า เขาคิมพ์พระไตรปิฏกของเขารุ่นใหม่นั้นเอง เอาดับขของยุโรปของไทยเป็นต้นไปสอบ, ที่ปรากฏว่าผิดชัด ๆ เขาก็แก้ ที่ไม่ชัดเขาก็เชิงหน้าเอาไว้ว่าของยุโรปว่าอย่างนั้นของไทยว่าอย่างนั้น, เขานิมนต์พระจากประเทศต่าง ๆ ที่เป็นลัทธิเถรวาทด้วยกันในทุกประเทศไปประชุมกันในถ้ำป่าสาณคูหาที่กาบาเอ้ ที่อุณูสร้างขึ้นใหม่, ประชุมกันเอาหนังสือพระไตรปิฏกที่คิมพ์ใหม่นั้นมาอ่านพร้อม ๆ กัน นั้นแหละเรียกว่าสังคายนา แล้วประกาศไปทั่วโลก โดยเขาจัดเอาพระที่จะเป็นผู้สวดย่นที่ไว้ชุดหนึ่ง แล้วก็พระที่เขาเชิญก็ไปร่วมสวดผิดบ้างถูกบ้างไปตามเรื่อง, แต่ก็มีพระที่สวดประจำอยู่ชุดหนึ่งเอาหนังสือที่คิมพ์ขึ้นใหม่ไปอ่านนี่เอง.

ส่วนของเรานั้น เมื่อรัชกาลที่ ๕ และเมื่อรัชกาลที่ ๗ เราก็คิมพ์ขึ้น, ต่อมาครั้งหลัง ๆ ก็คิมพ์ซ่อมเล่มที่ขาดตลอดมาและก็มีเชิงหน้าเหมือนอย่างนั้น ว่าของประเทศนั้นว่าอย่างนั้นของประเทศนี้ว่าอย่างนั้น, เพราะในบัดนี้ไม่อาจจะแก้ลงไปได้ ต้องปล่อยให้ผิดเพี้ยนกันไปบ้างแต่ส่วนใหญ่ส่วนมากตรงกัน ผิดเพี้ยนกันบ้างไม่มากอะไร เล็กน้อยเท่านั้น.

คราวนี้ธรรมเนียมสังคายนา คือ ธรรมเนียมที่ประชุมสวดกันซักซ้อมกันประจำวันก็ยงติดมาเป็นสวดมนต์ประจำวันในวัดต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว.

ทำวัตร

ส่วนธรรมเนียมทำวัตรนั้น ติดมาจากเมื่อพระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ ภิกษุก็ไปประชุมกันฟังธรรมพระพุทธเจ้า ปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็น

ประจำวันเหมือนกัน, คือว่ามีธรรมเนียมที่พระจะไปประชุมกันเฝ้าพระ-
พุทธเจ้าทุกวัน, เมื่อพระพุทธานิพพานแล้ว กิจที่ไปเฝ้าพระองค์ทุกวัน
ก็หมดไป แต่ว่าเมื่อได้มีวัด มีโบสถ์ มีวิหาร และสร้างพระปฏิมาเป็น
ประธานอยู่ในโบสถ์ในวิหารขึ้น ก็ตั้งธรรมเนียมพระประชุมกันในโบสถ์
วิหารเหมือนอย่างเป็นการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า, คราวนี้เมื่อเข้าไปประชุม
กันในโบสถ์วิหารแล้ว จึงได้แต่งบทสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยขึ้นสวด
ตั้งบททำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ เป็นบทสดุดีคุณพระรัตนตรัยอย่าง พุทธา
ภิกขุติ ธัมมาภิกขุติ สังฆาภิกขุติ, คำว่า กุติ นั้นเป็นบาลี ถ้าเป็นสันสกฤตก็เป็น
สดุดี จึงเท่ากับว่า พุทธาภิสุดตี ธัมมาภิสุดตี สังฆาภิสุดตี คือสรรเสริญ
คุณพระรัตนตรัย. เดิมก็มีบทที่ท่านแต่งไว้สำหรับสวด, แต่เมื่อถึงสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์บททำวัตรเช้า
ทำวัตรค่ำ ขึ้นใหม่ ดังที่เราใช้สวดกันอยู่ทุกวันนี้ โดยทั่วไปเรียกว่า
ทำวัตร เท่ากับว่าไปทำวัตรปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำวัน ด้วยการ
สวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย, และเมื่อได้เข้าเฝ้าแล้วโดยปกติ
ก็ได้ฟังธรรมของพระองค์ ฉะนั้น จึงได้สวดมนต์ต่อก็คือสวดพระสูตร
เป็นต้นที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ และเป็นการรักษารธรรมเนียมที่
สวดชกซ้อมความทรงจำ ดังกล่าวมานั้นด้วย

หลักฐานเรื่องอภิธรรม

จะกล่าวถึงเรื่อง อภิธรรม ต่อไป ได้กล่าวถึงเรื่องพระพุทธเจ้า
แสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา และได้เล่าถึงเรื่องพระไตรปิฎกกว่า
อภิธรรมนั้นมีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎก แต่ว่าไม่ได้มีเล่าประวัติไว้แต่
อย่างไร แสดงแต่ธรรมะขึ้นมาเท่านั้น ฉะนั้นเมื่อจะค้นดูประวัติของ
อภิธรรมในตำราชั้นเดิมคือในพระไตรปิฎกจึงหาไม่พบ

ใน วินัยปิฎก เองที่เล่าถึงเรื่องสังคายนาครั้งที่หนึ่ง ที่ทำเมื่อหลัง พุทธปรินิพพานไม่นานนักและสังคายนาครั้งที่สองที่ทำเมื่อหลังจาก พุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ ปี ก็เล่าแต่เพียงว่าได้ทำสังคายนาพระ วินัยและพระธรรม ไม่ได้กล่าวถึงอภิธรรมปิฎก เมื่อพระพุทธเจ้าจะ นิพพานก็ยังไม่ว่าจะแสดงว่า ธรรมะที่ทรงแสดงแล้ว วินัยที่ทรงบัญญัติ แล้ว เป็นศาสนาทนพระองค์ ก็กล่าวถึงแต่ธรรมะและวินัยเท่านั้น ไม่ได้ พูดถึงอภิธรรม, ฉะนั้น นักศึกษาพระพุทธศาสนาที่วิจารณ์ทั้งประวัติ และทั้งเนื้อความของปิฎกทั้งสาม จึงมีมากท่านที่ลงความเห็น ว่า อภิธรรม ปิฎกนั้นมีในภายหลัง.

แต่ว่าเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาหลายร้อยปีเข้า จนถึงสมัยแต่ง อรรถกถา ประมาณว่าพระพุทธศาสนาล่วงมาขนาดพันปี จึงได้ปรากฏ หลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งในสมัยนั้นถึงเรื่องประวัติของอภิธรรม ว่า พระพุทธเจ้าไปเทศน์อภิธรรมแด่พระพุทธรูปที่ดาวดึงส์พิภพ และถ้อยคำในอรรถกถาแสดงว่ามีการนับถือคัมภีร์อภิธรรมนี้เป็นอัน มาก ใครจะคัดค้านว่าอภิธรรมมิใช่พุทธจวนจะเป็นไม่ได้ ในอรรถกถา เองได้ประณามคนที่คัดค้านอย่างเป็นคนนอกศาสนาเลยทีเดียว, แต่ เพราะได้กล่าวไว้เช่นนั้นก็บ่งว่าคงจะได้มีผู้คัดค้านมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้ว จึงได้เขียนไว้เช่นนั้น.

ท่าน (อรรถกถา) ได้แสดงหลักฐานว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ อภิธรรม ได้ทรงพิจารณาอภิธรรม จนถึงได้แสดงอภิธรรมแทรกเข้า ใว้อย่างมากมาย คือในหลักฐานชั้นบาลีที่มีเล่าไว้ในวินัยปิฎกว่า* เมื่อ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข (ความสุขที่เกิด จากวิมุตติความหลุดพ้น) ที่ควงไม้ต่าง ๆ ๕ สัปดาห์.

๑. วิ. มทา. ๔/๑/๑-๒.

สัปดาห์ที่ ๑ ประทับนั่ง ณ ควางไม้โพธิพฤกษ์ คือไม้ที่ได้ตรัสรู้.

สัปดาห์ที่ ๒ ได้ประทับนั่งที่ควางไม้โคธ คือควางไม้ไทร.

สัปดาห์ที่ ๓ ได้ประทับนั่งที่ควางไม้มุจลินทะ คือควางไม้จิก.

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งที่ควางไม้ราชายณะ คือควางไม้เกตุ.

สัปดาห์ที่ ๕ ได้ประทับนั่งที่ควางไม้ไทรอีก.

พระอรธกถาจารย์ผู้เขียนตำนานอภิธรรมได้แสดงแทรกไว้ในคัมภีร์อรธกถาอีก ๓ สัปดาห์ จากสัปดาห์ที่ ๑ ในบาลี คือ^๒.

สัปดาห์ที่ ๒ เสด็จจากไม้มหาโพธิ์ไปทางทิศอีสาน ทรงยืนถวายเนตร คือว่าจ้องดูพระมหาโพธิ์ในที่นั้น จึงเรียกว่า อนิมิตตเจดีย์ แปลว่า *เจดีย์ที่ทรงจ้องดูโดยมิได้กระพริบพระเนตร* ที่เป็นมูลให้สร้างพระถวายเนตรสำหรับวันอาทิตย์.

สัปดาห์ที่ ๓ เสด็จจากที่นั้น มาหยุดอยู่ระหว่างมหาโพธิ์กับอนิมิตตเจดีย์นั้น ทรงนิรมิตที่จงกรมขึ้นแล้ว เสด็จจงกรม ณ ที่นั้น ที่นั้นจึงเรียกว่า *รัตนจงกรมเจดีย์* แปลว่า *ที่จงกรมแก้ว* คำว่าที่จงกรมแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิมิต, อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามีไช้เป็นเรือนแก้ว แต่ว่าหมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอภิธรรม.

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งขัดบัลลังก์ในทิศปัจจิมหรือทิศพายัพแห่งมหาโพธิ์ ทรงพิจารณา อภิธรรม จึงเรียกว่า *รัตนขมรเจดีย์* แปลว่า *เรือนแก้ว* คำว่าเรือนแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิรมิต อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามีไช้เป็นเรือนแก้วเช่นนั้น แต่หมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอภิธรรม. รัตนขมระคือเรือนแก้วนี้ ก็เป็นมูลให้สร้างพระพุทธรูปมีเรือนแก้วเหมือนอย่างพระพุทธรูปชินราชที่จังหวัดพิษณุโลก มีเรือนแก้ว.

๒. สมณุต ๓/๘-๕.

เมื่อท่านแทรกเข้ามาอีก ๓ สัปดาห์ดังนี้ สัปดาห์ที่ ๒ ตามที่แสดงในบาลีก็ต้องเลื่อนไปเป็นที่ ๕ และก็เลื่อนไปโดยลำดับ. ท่านก็ได้อธิบายไว้ด้วยว่า การที่แทรกนอกจากพระบาลีออกไปตั้งนั้น ไม่ผิดไปจากความจริง เพราะในบาลีแสดงแต่โดยย่อ, เหมือนอย่างพูดว่ากินข้าวแล้วนอน ความจริงกินข้าวแล้วก่อนจะนอนก็ได้มีกิจอื่นอีกหลายอย่าง แต่ว่าเว้นไว้ไม่กล่าว, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงกิจที่เว้นไว้ให้นับบุญ

ตำนานอภิธรรมดังกล่าวมานี้ ได้มีกล่าวไว้ในหนังสืออรรถกถาที่เขียนขึ้น เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาแล้วนานดังที่ได้กล่าวมาแล้ว, และท่านก็ยังได้เล่าไว้อีกว่า คัมภีร์อภิธรรมนั้นมีเจ็ดคัมภีร์ เรียกว่า **สัตตปกรณ** ปกรณ ก็แปลว่า *คัมภีร์*. สัตต แปลว่า ๗ **สัตตปกรณ** ก็แปลว่า ๗ *คัมภีร์* คำนี้ได้นำมาใช้ในเมื่อบังสุกุลพระศพเจ้านายตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป ใช้คำว่า **สัตตปกรณ** ก็มาจากคำว่าสัตตปกรณคือเจ็ดคัมภีร์นี้เอง, แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้แสดงทั้ง ๗ คัมภีร์ เว้นคัมภีร์กถาวัตถุ ทรงแสดงแต่ ๖ คัมภีร์, ส่วนคัมภีร์กถาวัตถุ นั้น พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นผู้แสดง ในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม, แต่ว่าพระเถระก็ได้แสดงตามนัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ฉะนั้นจึงได้ครบเจ็ดปกรณในสมัยสังคายนาครั้งที่สามนั้น, และก็ถือว่าเป็นพระพุทธภาษิตทั้งหมด เพราะพระพุทธเจ้าได้ประทานนัยไว้.

ในตำนานนี้ได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เทศน์อภิธรรมตลอดเวลา ไตรมาสคือสามเดือนโดยไม่มีเวลาหยุดยั้ง, ฉะนั้นจึงได้เกิดปัญหาขึ้น ๒ ข้อ :

ข้อ ๑ ว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงบำรุงพระสรีระ เช่น เสวยและปฏิบัติสรีริกอย่างอื่นตลอดไตรมาสหรือ?

ข้อ ๒ พระอภิธรรมมาทราบกันในเมืองมนุษย์ได้อย่างไร?

ปัญหาเหล่านี้ ท่านผู้เล่าตำนานอภิธรรมก็ได้เล่าแก้ไว้ด้วยว่า เมื่อเวลาภิกษุขาจรคือเวลาทรงบิณฑบาต ก็ได้ทรงนิรมิตพระพุทธรินิมิตไว้ ทรงอธิษฐานให้ทรงแสดงอภิธรรมตามเวลาที่ทรงกำหนดไว้แทนพระองค์ แล้วเสด็จลงมาปฏิบัติพระสรีริกที่สระอโนดาต แล้วเสด็จไปเที่ยวบิณฑบาตที่อุตรกุรุทวีป เสด็จมาเสวยที่สระนั้น เสวยแล้วเสด็จไปประทับพักกลางวันที่นั่นทวัน ต่อจากนั้นก็จึงเสด็จขึ้นไปแสดงอภิธรรมต่อจากพระพุทธรินิมิต, และที่นั่นทวันนั้นเอง ท่านพระสารีบุตรได้ไปเฝ้าท้าวตบปฏิบัติ, พระองค์จึงได้ประทานนัยอภิธรรมที่ทรงแสดงแล้วแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรก็ได้มาแสดงอภิธรรมแก่หมู่ภิกษุที่เป็นลัทธิวิหาริกของท่านต่อไป.

ท่านแก้ไว้อย่างนี้ ก็เป็นอันแก้ปัญหาทั้งสองข้อนั้น. ตามคำแก้ของท่านนี้เองก็ส่องว่าอภิธรรมมาปรากฏขึ้นในหมู่มนุษย์ก็โดยพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง, เพราะฉะนั้น เมื่อพูดกันอย่างในเมืองมนุษย์ ท่านพระสารีบุตรจึงเป็นผู้แสดงพระอภิธรรมนั่นเอง, แต่ท่านว่าพระสารีบุตรไม่ใช่เป็นนักอภิธรรมองค์แรก พระพุทธเจ้าเป็นนักอภิธรรมองค์แรก เพราะได้ตรัสรู้พระอภิธรรมตั้งแต่ราตรีที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงพิจารณาอภิธรรมที่รัตนขจรเจดีย์ตั้งที่กล่าวมาแล้ว และได้ทรงแสดงนัยแห่งอภิธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรจึงได้มาแสดงต่อไป.

ในบัดนี้ ได้มีท่านผู้หนึ่งในปัจจุบันเขียนหนังสือค้านว่า อภิธรรมปิฎกนั้นพิมพ์เป็นหนังสือได้เพียงสิบสองเล่ม, ตามประวัติพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอยู่ตลอดสามเดือนไม่มีเวลาหยุดและยังไม่กล่าวอีกว่า ได้

มีรับสั่งเร็วคือว่าพระพุทธเจ้าพูดเร็วกว่ามนุษย์สามัญหลายเท่า, เมื่อเป็นเช่นนี้ ถ้าจะมารวมพิมพ์ขึ้นก็ต้องกว่าสิบสองเล่มเป็นไหน ๆ, แต่เมื่อหนังสือนี้ออกไปแล้วได้มีผู้ที่นับถืออิทธิกรรมไม่พอใจกันมาก, เพราะเหตุที่ตั้งได้กล่าวแล้ว ในหลักฐานตั้งแต่ชั้นอรธกถานั้น ได้มีผู้นับถืออิทธิกรรมมาก จนถึงในบัดนี้ก็ยังมีผู้นับถืออิทธิกรรมกันอยู่มาก, ในพม่านั้นนับถือมากเป็นพิเศษ จนถึงได้มีนิทานเล่าเป็นประวัติไว้ว่า เรือเชิญพระไตรปิฎกจากลังกามา ๓ ลำ และมาเกิดพายุพัดเอาเรือที่ทรงพระอิทธิกรรมปิฎกไปประเทศพม่า เอาเรือที่ทรงวินัยปิฎกไปประเทศรามัญ เอาเรือที่ทรงสุดตันตปิฎกมาประเทศไทย นี่เป็นเรื่องที่ผูกขึ้นนานมาแล้ว มาพิจารณาดูก็มีเค้าอยู่บ้าง, เพราะว่า พม่านั้นนับถืออิทธิกรรมมาก, รามัญก็เคร่งครัดในวินัย, ส่วนฝ่ายไทยนั้นอยู่ในสถานกลางไม่ใคร่เคร่งวินัยนัก และก็ไม่ใช่ย่อหย่อนอย่างพม่าพอใจจะถือเอาเหตุผล ซึ่งก็สงสัยว่าจะเป็นฝ่ายสุดตันตปิฎก.

แต่ว่าสารัตถะในอิทธิกรรมนั้นมีมาก ถึงท่านจะไม่แสดงประวัติให้พิสดารไว้อย่างไรสารัตถะในอิทธิกรรมนั่นเองก็เป็นสิ่งที่ควรจะศึกษา, เมื่อศึกษาแล้วก็จะทำให้ได้ความรู้ในพระพุทธศาสนาพิสดารขึ้นอีกเป็นอย่างมาก.

การอบรมกำลังใจ

อนึ่ง เมื่อได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยที่เป็นส่วน **สุตมยปัญญา** **จินตมยปัญญา** **พอสสมควร** เพื่อจะให้บริบูรณ์ ก็ควรจะสนใจภาวนา เพื่อให้เป็น **ภาวนามยปัญญา** สืบต่อไป ภาวนา นั้นก็คือ **การปฏิบัติ** การปฏิบัตินั้นควรที่จะใช้ในเวลาอยู่ในเพศบรรพชิตหรือว่าควรที่จะใช้ในเวลาเป็นเพศคฤหัสถ์ด้วย เมื่อพิจารณาดูแล้ว การปฏิบัติอบรม

ใจให้เป็นสมาธิ และการปฏิบัติอบรมปัญญาพอสมควร เป็นประโยชน์ตลอดถึงเป็นคุณที่สุด เพราะว่าการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธินั้น เป็นการหัดทำให้ตั้งมั่นแน่วแน่ ทำให้ให้มีกำลังสามารถ ไม่อ่อนแอ ทำให้เป็นคนมีสัจจะคือมีความจริง เมื่อจะทำอะไรก็ทำจริง ตั้งมั่นแน่วแน่ไม่เหลวไหลย่อหย่อน.

เรื่องกำลังใจนี้สำคัญมาก คนเราที่เสียไปเพราะกำลังใจอ่อนแอ มีมากมาย เหมือนอย่างที่ว่ารัฐบาลได้ปรารถนาต่อทางคณะสงฆ์ถึงผู้ที่ดีเฮโรอื่น คือว่ามีมากที่ได้รับการรักษาให้เป็นปกติได้แล้ว แต่ว่าครั้งปล่อยตัวไปแล้วก็ไปสูบบุหรี่อื่นเข้าอีก นี่ก็แปลว่าขาดกำลังใจ จึงได้ขอให้ทางคณะสงฆ์ช่วยเหลือเป็นการกระตุ้นเตือนให้เกิดกำลังใจ เพราะว่าทางศาสนานี้เท่านั้นที่จะเป็นแหล่งอบรมพอกพูนให้เกิดกำลังใจในทางที่ดีแก่ประชาชนได้.

จิตใจของเรามีสมรรถภาพอยู่อย่างไม่มีประมาณ แต่ว่าเรายังไม่ได้นำสมรรถภาพของจิตใจนี้ออกใช้กันให้เต็มที่ เพราะว่ายังมีใ้อบรม เมื่อเรามีความตั้งใจจริงแล้ว ทำไมเราจึงจะละความไม่ดีไม่ได้ และทำไมเราจึงจะทำดีไม่ได้ เหมือนอย่างว่า ก่อนที่จะมาบวชนี้ เราก็เคยปฏิบัติอย่างคุณที่สุด ไม่ได้วันอะไรอย่างพระวัน ไม่ได้ทำอะไรอย่างพระทำ อยากจะกินอะไรก็ได้ อยากจะดื่มอะไรก็ได้ อยากจะดูอะไรก็ได้ จะเป็นนักดื่มสักแค่ไหนก็ได้ ทำไมเมื่อเข้ามาบวชแล้ววันได้ก็เพราะว่าเรามีความตั้งใจจริง แต่ว่าเมื่อสึกไปแล้ว ทำไมเราจึงจะรักษาความตั้งใจจริงอันนี้ไว้ไม่ได้ โดยที่จะละวันการที่ควรวัน ทำการที่ควรทำ ไม่ใช่ว่าเหมือนอย่างพระ แต่ว่าเหมือนอย่างทีคนดีทั่ว ๆ ไปปฏิบัติกันอยู่ แต่ว่าถ้าขาดกำลังใจเสียแล้ว เคยอย่างไรก็ต้องเป็นอย่างนั้น ถ้าเป็นอย่างนี้แล้ว เขาก็จะตราว่าบวชไม่มีประโยชน์ เพราะว่าแกอะไร

มิได้ เคยไม่ดีมาอย่างไรก็ไม่ดีไปอย่างนั้น หรือว่าเคยดีอยู่เท่าไรก็ดีอยู่เท่านั้น คือ ไม่ยิ่งขึ้นไป.

เพราะฉะนั้น จึงควรที่จะต้องมี การปฏิบัติบรมใจให้เป็นสมาธิ เป็นการสร้างกำลังทางใจ ประการหนึ่ง และอบรมปัญญาให้มีความรู้สึกพอเป็นเครื่องปลงตกในเรื่องโลกทั้งหลายบ้างตามสมควร อีกประการหนึ่ง

หนึ่ง การบวชเรียนนี้เท่ากับว่าเป็นโรงเรียนดัดนิสัย ชั้นสุดท้าย ถ้าเข้าโรงเรียนนี้ยังแกอะไรไม่ได้แล้ว ก็ยากที่จะไปแก้ไขในที่อื่น และในวิธีแกของโรงเรียนนี้ก็มุ่งให้แกด้วยตนและที่ตนเอง นี่เป็นประการสำคัญ ซึ่งเป็นวิธีการอบรมอย่างละเอียดประณีต และบรรดาผู้ที่เข้ามาบวช ก็เป็นผู้ที่สมัครเข้ามา แปลว่าตั้งใจพร้อมที่จะรับการอบรมอยู่ คือมีเจตนาเป็นกุศลมาตั้งแต่เบื้องต้นแล้ว เมื่อรักษากุศลเจตนาที่ได้ตั้งมาแต่ในเบื้องต้นนั้นไว้ และตั้งใจปฏิบัติที่ตนด้วยตนเองดังกล่าวนี้นี้ ก็จะได้รับ การอบรมได้โดยง่ายและได้ด้วยดี.

อภิธรรม ๗ กัมภีร์

จะแสดงพระรชาที่ ๗ เรื่องพระพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมต่อไป คำว่า อภิธรรม นั้น ประกอบด้วยศัพท์ว่า อภิ แปลว่า ยิ่ง กับ ธรรม รวมกันแปลว่า ธรรมะยิ่ง หมายความว่า ธรรมะที่ยิ่งกว่าจำนวนโดยปรกติ เพราะว่าได้จำแนกไว้โดยพิสดาร อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่า ธรรมะที่ยิ่ง คือ พิเศษ หมายความว่า แปลกจากธรรมะในปฏิภนอื่น ความหมายนี้ต่างจากคำว่า อภิธรรม อภิวินัย ที่ใช้ในพระสูตร เพราะในทีนั้น คำว่า อภิ หมายความว่า จำเพาะธรรมะ จำเพาะวินัย คือมีเขตแดนไม่ปะปนกัน อีกอย่างหนึ่ง อภิ ในทีนั้นก็หมายความว่า ยิ่ง นั่นแหละแต่ไม่ได้

หมายถึงอีกปฏิภพหนึ่ง คือ อภิธรรม หมายถึง โภธิปักขิยธรรม อภินันท์ ก็หมายถึง อาทิพรหมจริยกาสิกขา คือสิกขาบทมาในพระปาติโมกข์.

แต่ว่าในที่บางแห่ง คำว่า อภิธรรม หมายความว่า ธรรมะที่เป็น อธิบาย ทำนองอรรถกถาคือกถาที่อธิบายเนื้อความ ถ้าตามความหมาย หลังนี้ อภิธรรม ก็คือเป็นคำราที่อธิบายธรรมะ.

ส่วนที่แสดงความของศัพท์อภิธรรมว่าธรรมะที่ยังตั้งกล่าวข้างต้น นั้น เป็นการแสดงตามคัมภีร์อรรถกถาอภิธรรม แต่ถ้าไม่อ้างคัมภีร์นั้น ว่าเอาตามที่พิจารณา จะแปลว่า เฉพาะธรรม ก็ได้เพราะว่าในคัมภีร์ อภิธรรมได้แสดงเฉพาะธรรมะ ไม่เกี่ยวกับบุคคล.

อภิธรรมมี ๗ คัมภีร์เรียกว่า สัตตปกรณ์ ดังกล่าวมาแล้ว คือ

๑. **สัมมสังคณี** แปลง่าย ๆ ว่า *ประมวลหมวดธรรมะ สังคณี* ก็แปลว่า *ประมวลเข้าเป็นหมู่หมวด* **สัมมสังคณี** ก็แปลว่า *ประมวลธรรมะ เข้าเป็นหมวดหมู่* จำแนกออกเป็น ๔ กัณฑ์ คือ ว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งจิต ๘๘ ดวงกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยรูปโดยพิสดารกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยนิกเขป แปลว่ายภธรรมะขึ้นแสดงโดยมูลราก โดยขั้นคือกอง โดยทวารเป็นต้น กัณฑ์หนึ่งว่าด้วยอัตถุทธารหรืออรรถกถา คือว่ากล่าวอธิบายเนื้อความ ของแม่บทนั้นที่ได้แสดงไว้ตั้งแต่ต้นกัณฑ์หนึ่ง.

๒. **วิภังค์** แปลว่า *จำแนกธรรมะ* ลำพังศัพท์ว่า **วิภังค์** แปลว่า *จำแนก* มี ๑๘ วิภังค์ คือ *ชั้นวิภังค์* *จำแนกชั้น* *อายตนะวิภังค์* *จำแนก* *อายตนะ* *ธาตุวิภังค์* *จำแนกธาตุ* เป็นต้น.

๓. **ธาตุกถา** ว่าด้วย *ธาตุ* แต่โดยที่แท้ นั้น ว่าด้วย *ขั้น* *อายตนะ* *ธาตุ* ที่สังเคราะห์กันเข้าได้อย่างไร และสังเคราะห์กันไม่ได้อย่างไร ควรจะเรียกชื่อเต็มที่ว่า *ขั้นอายตนะธาตุกถา* แต่ว่าเรียกสั้น ๆ ว่า *ธาตุ*

กถา แบ่งออกเป็น ๑๔ หมวด มีการสงเคราะห์กันได้ การสงเคราะห์กันไม่ได้แห่งส่วนนั้นสามนั้น เป็นต้น.

๔. ปุคคลบัญญัติ บัญญัติว่าบุคคล เป็นเบื้องต้นของคัมภีร์นี้ได้แสดงถึงบัญญัติ ๖ ประการ คือ ขันธ์บัญญัติ บัญญัติว่าขันธ์ อายตนะบัญญัติ บัญญัติว่าอายตนะ ชาติบัญญัติ บัญญัติว่าชาติ สัจจบัญญัติ บัญญัติว่าสัจจะ อินทรีย์บัญญัติ บัญญัติว่าอินทรีย์ ปุคคลบัญญัติ บัญญัติว่าบุคคล แต่ว่าบัญญัติ ๕ ประการข้างต้นนั้น ได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์แรก ๆ แล้ว ในคัมภีร์นี้จึงได้กล่าวพิสดารแต่เฉพาะปุคคลบัญญัติคือ บัญญัติว่าบุคคล และเรียกชื่อคัมภีร์ตามนี้ในคัมภีร์นี้แยกบุคคลตั้งแต่พวกหนึ่งสองจำพวกขึ้นไป คล้ายกับในสุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย คือตอนที่แสดงธรรมะเป็นหมวด ๆ แต่ว่ามีเงื่อนไขค้ำอยู่ในการอธิบายนี้ เพราะมีคำว่าบัญญัติอยู่ด้วย อันหมายความว่าที่จะเป็นบุคคลเพราะมีบัญญัติชื่อว่าบุคคล เพราะฉะนั้น คำว่าบุคคลนั้น ก็เป็นเพียงบัญญัติอย่างหนึ่งเท่านั้น ก็เป็นลักษณะของอภิธรรม.

๕. กถาวัตถุ คำว่า วัตถุ แปลว่า ที่ตั้ง แปลว่า เรื่อง กถาวัตถุ ก็แปลว่า ที่ตั้งของถ้อยคำ เรื่องของถ้อยคำ ในคัมภีร์นี้ได้แสดงที่ตั้งของถ้อยคำซึ่งกล่าวได้กันอยู่สองฝ่าย คือ ฝ่ายสกวาตะ ๕๐๐ สุตร ฝ่ายปรวาทะ ๕๐๐ สุตร รวมเป็นพันสูตร คือว่าพันเรื่อง แต่ไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เป็นคัมภีร์ที่ว่าพระโมคคัลลีสบุตรตติสเถระแสดงในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปแล้ว ๒๐๐ ปีเศษ แต่ท่านก็ว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงนัยหรือว่าตั้งมาติกาคือแม่บทไว้ให้แล้ว พระเถระได้แสดงไปตามแม่บทนั้น ที่ท่านนับว่าเป็นพุทธภาษิตด้วย ก่อนแต่นั้นจึงมีเพียง ๖ คัมภีร์.

โดยเฉพาะคัมภีร์นี้เองก็ถูกค้านเหมือนกันว่าไม่ควรใส่เข้ามา ถ้าต้องการจะให้ครบ ๗ ก็ให้ใส่ คัมภีร์ธัมมทักข หรือว่า คัมภีร์มหาธาตุกถา แต่ว่าฝ่ายที่ยืนยันให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาก็อ้างว่าสองคัมภีร์นั้นไม่เหมาะสม คัมภีร์นี้เหมาะสมกว่า ก็คงจะเป็นว่า ความเห็นส่วนมากในที่ประชุม ต้องการให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาให้ครบ ๗ ทำไมจึงต้องมีเกณฑ์ ๗ อันนี้ไม่ทราบ อาจจะเป็นเพราะเห็นว่าเหมาะก็ได้ จึงได้ใส่เข้ามา เมื่อใส่เข้ามาก็รวมเป็น ๗.

ในกถาวัตถุนี้มีเรื่องที่ได้กัณอยู่มาก เกี่ยวแก่ลัทธิต่าง ๆ ที่แตกแยกกันออกไป เกี่ยวกับความเห็นต่าง ๆ เป็นต้นว่า มติหนึ่งว่าพระอรหันต์เมื่อบรรลุพระอรหันต์นั้นไม่รู้เองต้องมีผู้อื่นมาบอกให้ แต่อีกมติหนึ่งว่ารู้ได้เองไม่ต้องมีผู้อื่นมาบอก มติหนึ่งว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดำรงอยู่ทำนองจิตอมตะนั้นแหละ แต่อีกมติหนึ่งคัดค้านดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้นคัมภีร์ภควัตถุจึงเท่ากับว่าเป็นที่รวมของปัญหาโต้แย้งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมาโดยลำดับจนถึงในสมัยที่รวบรวมเรียบเรียงคัมภีร์นี้ขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องที่น่ารู้ น่าเห็นอยู่มาก และเมื่อได้อ่านคัมภีร์นี้ก็จะทราบว่าได้มีความเห็นแตกแยกกันในพระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง เมื่อท่านแสดงถึงข้อที่แตกแยกได้เพียงนั้นแล้ว ในที่สุดท่านก็ตัดสินใจเป็นข้อ ๆ ไปว่าอย่างไร ถูก ก็เข้าเรื่องที่ว่าพระเจ้าอโศกใช้ราชานุภาพไปสอบสวนภิกษุในคราวนั้น ปรากฏว่ามีพวกเดียรฉัตรเข้ามาปลอมบวชเป็นอันมาก ได้ตั้งปัญหาขึ้นถามโดยมีพระโมคคัลลิสฺสุตรติสสเถระเป็นผู้คอยฟังวินิจฉัย เมื่อคำตอบนั้นส่งว่าเป็นลัทธิภายนอกไม่ใช่เป็นพระพุทธศาสนาก็ให้สึกไป เหลือไว้แต่ผู้ที่ตอบถูกต้องตามแนวของพระพุทธศาสนา เสร็จแล้วก็ทำสังคายนาครั้งที่สาม.

๖. ยมก แปลว่า คู่ คัมภีร์นี้ว่าด้วยธรรมะที่เป็นคู่ ๆ กัน แบ่งออก

เป็น ๑๐ หมวด มีมูลยมก ชั้นมัธยมก เป็นต้น.

๗. ปฏฺฐาน คัมภีร์นี้เรียกว่าเป็น **มหาปรกณ** แปลว่า *ปรกณใหญ่* หรือว่า *คัมภีร์ใหญ่* คู่กันกับปรกณที่หนึ่งคือ **ธัมมสังคณี** ว่าด้วยปัจฉัย ๒๔ มีเหตุปัจฉโย (เหตุเป็นปัจฉัย) เป็นต้น ท่านนับถือว่าคัมภีร์ที่ ๗ นี้มีอรรถะลึกซึ้ง และแสดงว่าเมื่อพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้ที่รัตนฉมรเจตีย์ เจตีย์เรือนแก้วที่แสดงแล้วนั้น เมื่อพิจารณาปรกณแรก ๆ มาฉัพพัตถนรังษีก็ยังไม่ปรากฏ ต่อเมื่อมาพิจารณาปรกณที่ ๗ นี้ จึงปรากฏฉัพพัตถนรังษีขึ้น

ก็รวมเป็น ๗ คัมภีร์ ในคัมภีร์ที่หนึ่ง ธัมมสังคณีที่ประมวลธรรมะ ได้ตั้งแม่บทที่เป็นหมวด ๓ ขึ้นต้นว่า **กุสลา ธัมมา ธรรม**ทั้งหลายเป็น **กุสลา อุกุสลา ธัมมา ธรรม**ทั้งหลายเป็น **อกุสลา อภัยกตา ธัมมา ธรรม**ทั้งหลายเป็น **อภัยกต** คือว่าไม่พยากรณ์ว่าเป็นกุสลาหรืออกุสลา ถือว่าแม่บทนี้เป็นแม่บทใหญ่ เป็นที่รวมของธรรมะทั้งหมดที่แสดงออกไปทั้ง ๗ คัมภีร์ เพราะว่าประมวลลงในแม่บทอันนี้ทั้งนั้น.

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

อภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ ถ้าจะเรียนกันโดยลำดับให้ครบถ้วนก็จะต้องใช้เวลาช้านาน เพราะมีข้อความที่สลับซับซ้อนพิสดารมาก ฉะนั้นต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปอยู่ในขนาดพันปี ได้มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อท่าน **อนูรุทธะ** ได้ประมวลเนื้อความของอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ นี้ มาแต่งไว้โดยย่อ เรียกว่า **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**^๑ แปลว่า **สังเคราะห์คือสรุปความแห่งอภิธรรม** ยกหัวข้อเป็นสี่คือ ๑. จิต ๒. เจตสิก แปลว่า

๑. คัมภีร์นี้ มหาหมกุฎราชวิทยาลัยได้แปลเป็นไทย พร้อมด้วยฎีกา พิมพ์ออกเผยแพร่โดยเรียกชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**

ธรรมชาติที่มีในใจ ๓ รูป ๔ นิพพาน ท่านแต่งเป็นคาถาสลับร้อยแก้วแบ่งออกเป็น ๙ ปริจเฉท คือ ๙ ตอน เป็นหนังสือเล่มเล็ก ๆ ไม่โตมาก คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนี่เป็นที่นิยมกันมาก เมื่อเรียนตามคัมภีร์นี้แล้ว ไปจับดูอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็จะเข้าใจได้ง่ายโดยตลอด เป็นการเรียนลัด.

พิจารณาตามหัวข้อที่ท่านวางไว้เป็นสี่นี้ตามความเข้าใจ จิตนี้เป็นตัวอื่น โดยปรกตจิตก็มีดวงเดียว จิตจะเป็นต่าง ๆ ก็เพราะมีเจตสิก แปลว่าธรรมชาติที่มีในใจ มีเจตสิกเป็นอย่างไร จิตก็เป็นอย่างนั้น เจตสิกจึงเป็นสิ่งที่ผสมอยู่ในจิต เทียบเหมือนดั่งว่าน้ำกับสีที่ผสมอยู่ในน้ำน้ำโดยปรกตก็เป็นอย่างเดียวกัน แต่เมื่อใส่สีลงไปน้ำจึงเป็นน้ำสีนั้น น้ำสีนั้น ฉะนั้นในอภิธรรมที่แจกจิตไว้ถึง ๘๕ ดวง ก็ด้วยอำนาจของเจตสิกนี้เอง ยกเจตสิก ออกแล้วจิตก็เป็นอันเดียวเท่านั้น แจกออกไปเป็นอย่างไรมิได้ แต่ว่าทั้งจิตและเจตสิกนี้ก็อาศัยอยู่กับรูป รูปที่อาศัยของจิตและเจตสิก ถ้าจะเทียบก็เหมือนอย่างว่าน้ำที่อาศัยอยู่ในขวดน้ำ ถ้าหากว่ารูปแตกทำลายจิตก็สิ้นที่อาศัย เหมือนอย่างว่าขวดน้ำแตก น้ำก็หมดที่อาศัย และนิพพานนั้นก็เป็ธรรมชาติที่สุดในขณะที่ได้ปฏิบัติจิตสูงขึ้นโดยลำดับ เบื้องต้นก็เป็นกามาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปหรือหยั่งลงในกาม เป็นรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในรูปคือรูปฌาน อรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในอรูปฌาน โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระคือมรรคผล ก็บรรลุนิพพานเป็นที่สุด เพราะฉะนั้นจึงประมวลหัวข้อเป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน แล้วก็จัดธรรมะในอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นั้นใส่เข้าในหัวข้อทั้งสี่นี้.

ทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เราเรียกย่อกันว่า สัง, วิ, ธา, ปุ, กะ, ยะ, ปะ คือเอาอักษรต้นเรียกว่าเป็น หัวใจอภิธรรม เหมือนอย่าง จิต เจตสิก รูป นิพพาน เรียกว่า จิ, เจ, รุ, นิ หรือ อริยสัจ ก็เรียกว่า ทุ, ส, นิ, ม คือเอาอักษรแรก ความจริงนั้นเพื่อกำหนดง่าย เมื่อจำได้เพียงเท่านั้นก็เป็นอันว่าเพียงพอ

แต่ก็มาเรียกกันว่า หัวใจ เราก็ใช้เขียนลงในเหรียญในเรื่องรางวัลต่าง ๆ วัตถุประสงค์ในที่แรกก็เพื่อจะเป็นเครื่องกำหนดง่ามเท่านั้น.

คัมภีร์อภิธรรมตลอดจนถึงอภิธรรมมัตถสังคหะตกมาถึงเมืองไทย ก็มาใช้เกี่ยวแก่การศพบ้างหนึ่ง เช่นว่าสวดศพตอนกลางคืนก็สวดอภิธรรม ทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เอง แต่ว่าตัดเอามาแต่ข้างต้น คัมภีร์ละเล็กละน้อย และเมื่อเวลาที่จะบังสุกุลหรือจะสดับปรุฌมีสวดมาติกา ก็คือว่ายกเอา มาติกา คือ แม่บท จากคัมภีร์ที่หนึ่งมาสวดตอนหนึ่ง ขึ้นต้นว่า กุสลา รัมมา เป็นต้น และคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนั้นท่านแต่งเป็นคาถา ก็นำมาสวดเป็นสรภัญญะในการศพบ้างเหมือนกันคือถ้าไม่สวดอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็สวดอภิธรรมมัตถสังคหะ เป็นสรภัญญะ ครั้นมาในตอนหลังนี้ ได้มีผู้สนใจศึกษาอภิธรรมมากขึ้นกว่าแต่ก่อน.

จิตเสวยอารมณ์

ได้กล่าวแล้วว่าอภิธรรม ๗ คัมภีร์นั้น ท่าน พระอนุรุทธาจารย์ ได้ประมวลเนื้อความมาแต่งเป็นคัมภีร์ย่อขึ้นอีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า อภิธรรมมัตถสังคหะ แปลว่าสังเคราะห์เนื้อความของอภิธรรม ยกหัวข้อ เป็น ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และ นิพพาน แบ่งออกเป็น ๔ ปริเฉท คัมภีร์ ย่อนี้เป็นที่นับถือและศึกษากันมาเป็นเวลาช้านานจนกระทั่งบัดนี้ จะ ได้เก็บบางตอนที่น่าจะพอเป็นที่เข้าใจได้ง่ายมาแสดงจากอภิธรรมมัตถสังคหะนั้น.

หัวข้อแรกคือ จิต จิตนี้แสดงอาการออกทางทวารทั้ง ๖ ดังที่ได้ เคยอธิบายมาแล้ว คือ ออกมารับรูปปารมณ (อารมณ์คือรูป) ทางจักขุ ทวาร รับสัททวารมณ (อารมณ์คือเสียง) ทางโสตทวาร รับคันธารมณ (อารมณ์คือกลิ่น) ทางฆานทวาร รับรสารมณ (อารมณ์คือรส) ทาง

ชีวหาทวาร รับโภฏฐัพพารมณ (อารมณคือโภฏฐัพพะ คือสิ่งทีกาย ถูกต้อง) ทางกายทวารรับธัมมารมณ (อารมณคือธรรมะ คือเรื่องของ รูปเสียงเป็นต้น ทีได้ประสบพบผ่านมาแล้วในอดีต) ทางมโนทวาร.

ในตอนนี้การแสดง วิถิจิต คือ ทางดำเนินของจิต แยกเป็นสอง คือ ทางปัญจทวาร (ทวาร ๕) ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ส่วนหนึ่ง ทาง มโนทวารอีกส่วนหนึ่ง.

และจิตโดยปรกติเมื่อยังไม่ออกมารับอารมณดังกล่าวแล้ว เรียกว่า ภวังคจิต ภวังคะ แปลว่า องค์แห่งภพ ภวังคจิต จิตที่เป็นองค์ภพ แต่ โดยความหมาย หมายถึงจิตที่เป็นปรกติยังไม่ได้ออกมารับอารมณ.

คราวนี้เมื่อมีอารมณ ๕ มากระทบกับประสาททั้ง ๕ คือ มีรูปมา กระทบจักขุ เสียงมากระทบโสตตะ กลิ่นมากระทบฆานะ รสมากระทบ ชิวหา และโภฏฐัพพะมากระทบกาย ก็มากระทบถึงจิต จิตที่ยังอยู่ใน ภวังคันนั้นก็ตื่นจากภวังค ออกมารับ อารวัชชนะ คือ คำนึงถึงอารมณ เมื่อ เป็นอารวัชชนะก็เป็น วิญญาณ คือ ถ้ารูปมากระทบก็ได้เห็นอารมณนั้น เป็นจักขุวิญญาณ ถ้าเสียงมากระทบก็ได้ยินอารมณนั้นเป็นโสตวิญญาณ ถ้ากลิ่นมากระทบก็ได้กลิ่นอารมณนั้นเป็นฆานวิญญาณ เมื่อรสมา กระทบก็รู้รสอารมณนั้นเป็นชีวหาวิญญาณ เมื่อสิ่งทีกายถูกต้องมา กระทบก็รับกระทบอารมณนั้นเป็นกายวิญญาณ เมื่อเป็นวิญญาณ ต่อไป ก็เป็น ปฏิจันณะ คือ รับอารมณ ต่อไปก็เป็น สันตีระณะ คือ พิจารณา อารมณ ต่อไปก็เป็น โวภูฏวะนะ กำหนดอารมณ ต่อไปก็เป็น ชวนะ คือ เล่นไปในอารมณ ต่อไปก็เป็น ตทาลัมพะนะ คือ หน่วงอารมณ นั้น แล้ว ก็กลับตกภวังคใหม่ เปรียบเหมือนอย่างว่าภวังคจิตเป็นพื้นทะเล ส่วน วิถิจิตคือทางดำเนินของจิตดังกล่าวมานั้น เป็นคลื่นทะเลทีเกิดขึ้น คลื่น ทีเกิดขึ้นนั้นก็เป็คลื่นทะเล ปรากฏขึ้นมาแล้วกลับตกไปยังพื้นทะเล.

วิถีจิต

ในเรื่องของ วิถีจิต นี้ ท่านแสดงอุปมาเหมือนคนนอนหลับอยู่ใต้ ต้นมะม่วง คือเหมือนอย่างว่ามีบุรุษผู้หนึ่ง นอนคลุมศีรษะอยู่ที่โคนต้น มะม่วงที่กำลังมีผล กำลังหลับ แต่ก็ตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงผลหนึ่ง ที่ตกลงมาในที่ใกล้ จึงได้เอาผ้าออกจากศีรษะลืมตาขึ้นมองดู ก็เอามือ จับผลมะม่วงนั้น คลำดู สูดกลิ่นดูก็รู้ว่าเป็นมะม่วงสุก จึงบริโภค และ กลืนกินมะม่วงพร้อมทั้งเสมหะ แล้วก็หลับไปใหม่.

ตัวอย่างนี้มาเทียบกับจิต เวลาของภวังคจิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่ บุรุษนั้นกำลังหลับเวลาที่อารมณ์มากกระทบประสาทก็เหมือนอย่างเวลา ที่ผลมะม่วงตกลงมาเวลาแห่งอวิชชานจิตคือจิตคำนึงก็เหมือนอย่างเวลา ที่บุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงนั้น เวลาที่จักขุวิญญาณเป็นไปก็ เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นลืมตาขึ้นมองดู เวลาแห่งสัมปฏิจฉันนจิตคือ จิตรับก็เหมือนกับเวลาที่บุรุษนั้นเอามือหยิบผลมะม่วง เวลาแห่งสันตี รณจิตคือจิตพิจารณา ก็เหมือนอย่างเวลาที่คลำดูด้วยมือ เวลาแห่งโฏฐรวณ จิต คือจิตที่กำหนดอารมณ์ก็เหมือนอย่างเวลาที่สูดดมดูจึงรู้ว่าเป็นมะม่วง สุก เวลาแห่งชวนจิตคือจิตที่แล่นไปก็เหมือนอย่างเวลาที่บริโภคมะม่วง เวลาที่จิตหน่วงอารมณ์นั้นอันเรียกว่าตทาลัมพนจิตก็เหมือนอย่างเวลา ที่กลืนกินผลมะม่วงนั้นพร้อมกับเสมหะ เวลาที่จิตตกภวังคไปใหม่ก็ เหมือนอย่างเวลาที่หลับไปอีก.

ในขณะที่อารมณ์มากกระทบประสาทจนจิตตื่นขึ้นจากภวังคดำเนิน ไปสู่วิถีคือทางดังกล่าวมานั้น ถ้าอารมณ์ที่มากกระทบนั้นเป็นอารมณ์ที่ แจ่มชัด ยกตัวอย่างเช่นว่ารูปมากกระทบจักขุประสาทเป็นรูปที่แจ่มชัด และจิตก็รับอย่างเต็มที่ ท่านแสดงว่าอารมณ์เช่นนี้จิตดำเนินไปอยู่ ๑๖

ขณะจิต คือเมื่ออารมณ์เข้ามากกระทบประสาทและกระทบเข้าไปถึงจิตที่กำลังตกง่วงค้อยู่ นั่น จิตก็เคลื่อนจากภวังค์เรียกว่า ภวังคจลนะ และก็ตัดขาดจากภวังค์เรียกว่า ภวังคอุปปัจเจกะ นี้รวมสองขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็ค้ำเนื่องอารมณ์ เรียกว่า อาวัชชนจิต อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็เห็นหรือได้ยินอารมณ์อันเรียกว่า จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ เป็นต้น หนึ่งขณะจิตต่อจากนั้นจิตก็รับอารมณ์เรียกว่า ปฏิจฉันนะ อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็พิจารณาอารมณ์เรียกว่า สันตีระนะ อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นก็กำหนดอารมณ์เรียกว่า โวฏฐนะ อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็แล่นไปในอารมณ์เรียกว่า ชวนะ อีก ๗ ขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็หน่วงอยู่กับอารมณ์นั้นเรียกว่า ตทาลัมพะนะ อีก ๒ ขณะจิต รวมเป็น ๑๖ ขณะจิต.

แต่ว่าถ้าเป็นอารมณ์ที่อ่อนมาก มากกระทบประสาท กระแทบถึงจิต ทำให้จิตเคลื่อนไหวจากภวังค์ แต่ว่ายังไม่ตัดภวังค์ จิตก็ต้องตกภวังค์ไปใหม่ ไม่ออกมารับรู้อารมณ์ตามวิถีจิตดังกล่าวนั้น.

อารมณ์ที่แรงกว่านั้นจะมากกระทบ บางทีก็ดำเนินไปไม่ตลอดทั้ง ๑๖ ขณะจิตนั้น ลื่นกำลังลงในระหว่าง ก็ตกภวังค์ในระหว่าง.

เพราะฉะนั้น อารมณ์ที่ปรากฏในจิตจึงไม่เท่ากัน แต่ที่ว่าถ้าเต็มทีก็ต้องดำเนินไป ๑๖ ขณะจิต ดังกล่าวมานั้น.

ที่เรียกว่าขณะจิตหนึ่งนั้น ประกอบด้วยลักษณะ ๓ คือ ๑. อุปปาทะเกิดขึ้น ๒. ฐิติ ตั้งอยู่ ๓. ภังคะ ทำลายหรือดับไป จิตที่เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง ๆ ขณะจิตทั้ง ๑๖ ขณะจิตดังกล่าวมานั้น แต่ละขณะจิตก็ต้องมีเกิดมีตั้งมีดับ และเมื่อขณะจิตก่อนผ่านไปแล้ว

ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นทยอยกันไป แต่หากว่าขณะจิตก่อนยังไม่ผ่าน คือว่ายังไม่ถึงภังคะคือแตกดับ ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะว่าจิตต้องดำเนินไปที่ละหนึ่งขณะจิตเท่านั้น

และท่านแสดงว่า ๑๗ ขณะจิต เป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ จะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ตัวรูปธรรมนั่นเอง หรือว่าจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิต ก็ยังไม่ได้ค้นให้แน่ชัด แต่ว่าอาจจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิตก็ได้ คือว่าอย่างรูปที่มากกระทบจักขุประสาทมาเริ่มเป็นภวังคจลนะ คือจิตเคลื่อนจากภวังค์เป็นต้น จนถึงตทาลัมพะคือหน่วงอยู่กับอารมณ์นั้น รวมเป็น ๑๖ ขณะจิตดังกล่าวมาแล้ว และท่านนับกับขณะจิตในอดีตที่เป็นหัวต่อเชื่อมกันอยู่อีกหนึ่งจึงเป็น ๑๗ ขณะจิต ถ้าเป็น ๑๗ ขณะจิตดังนี้ ก็รวมเข้าเป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ แปลว่าอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๕ นั้นก็นับว่าเป็นรูปธรรมทั้งนั้น ดำรงอยู่ในจิตได้อย่างช้าที่สุดก็เพียง ๑๗ ขณะจิต หรือว่า ๑๖ ขณะจิตดังที่กล่าวมาข้างต้น แต่ก็ต้องเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ถ้าไม่แจ่มชัดก็ดำเนินมาไม่ถึง.

นี่เป็นอธิบายของวิถิจิต ที่ดำเนินตั้งต้นมาจากปัญจทวารคือทวารทั้ง ๕

หน้าที่ของจิต

แต่สำหรับ มโนทวาร นั้น ขณะจิตมีช่วงสั้นกว่า เพราะว่าอารมณ์ในทวาร ๕ นั้นเป็นอารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบัน แต่ว่าอารมณ์ที่มากกระทบมโนทวารนั้นเป็นอารมณ์เก่า เป็นมโนภาพที่เป็นตัวแทนของอารมณ์

ที่เคยประสบพบผ่านมาแล้ว ไม่ใช่เป็นตัวแรก ตัวแรกนั้นประสบทาง ทวารทั้ง ๕ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า รัชมะ หมายถึง เรื่อง เมื่อรัชมะ คือเรื่องที่ปรากฏเป็นมโนภาพ เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่ได้ประสบ พบผ่านมาก่อนแล้วเหล่านั้น มาผูกขึ้นกระทบมโนทวารก็กระทบ ถึงจิต ทำจิตให้เคลื่อนจากภวังค์เป็นภวังคจลนะ และตัดจากภวังค์เป็น ภวังคอุปัจเจกหะสองขณะจิต แล้วก็เกิดอวิชชชจิต คำนี้ถึงอารมณ์ทาง มโนทวาร แต่ว่าอวิชชชจิตทางมโนทวารนี้มีค่าเท่ากับไวภูฐานจิต คือ จิตที่กำหนดอารมณ์ เพราะฉะนั้นจึงได้เกิดชวณจิตคือจิตที่แล่นไปทีเดียว แล้วก็เกิดตทาลัมพนจิตคือจิตที่หน่วงอารมณ์นั้น แล้วก็ตกภวังค์.

บรรดาจิตที่กล่าวมาเหล่านี้ท่านแสดงว่าจิตที่ดำเนินในวิถีตั้งแต่ต้น เมื่อยังไม่ถึงชวณจิตก็ยังเป็นจิตที่อ่อน ยังไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล เป็น อหยาगतตะ ไม่ยืนยันว่าเป็นกุศลหรืออกุศลแต่ว่าเมื่อมาถึงชวณจิตคือ จิตที่แล่นไป ซึ่งมีเวลาอีก ๗ ขณะจิตโดยมาก จึงเป็นจิตที่มีกำลังเต็มที่ และนับว่าเป็นกุศลอกุศลตั้งแต่ชวณจิตนี้.

ลักษณะของจิตดังที่กล่าวมานี้ เมื่อกล่าวถึงจิตที่ปฏิสนธิในเบื้องต้น เรียกว่า ปฏิสนธิจิต จิตที่เคลื่อนในที่สุดก็เรียกว่า จุตติจิต เพราะฉะนั้น จึงเติมหน้าเติมหลังเข้าอีกสอง รวมเป็น กิจ คือ หน้าที่ ของจิตทั้งหมด ก็เป็น ๑๔ คือ ๑ ปฏิสนธิ ๒ ภวังคะ ๓ อวิชชชนะ คำนี้ ๔ ทัสสนะ เห็น ๕ สวนะ ได้ยิน ๖ ฉายนะ ได้กลิ่น ๗ สายนะ ได้รส ๘ ผุสชนะ ถูกต้อง ๙ สัมปฏิจันนะ รับ ๑๐ สันตีระณะ พิจารณา ๑๑ ไวกุฐวนะ หรือ ไวกุ ฐัพพะนะ กำหนด ๑๒ ชวนะ แล่นไป ๑๓. ตทาลัมพนะ หน่วงอารมณ์นั้น ๑๔ จุตติ เท่านั้น.

วิธีทำสมาธิ

แถมท้ายวิธีทำสมาธิอย่างหนึ่งคือ ให้นั่งตัวตรง และน้อมจิตเข้ามาดูตน โดยปรกตินั้นเราดูผู้อื่น แต่ทำไมค่อยจะได้ดูตน คราวนี้ก็น้อมจิตเข้ามาดูตน เมื่อยังไม่ได้ดูเข้ามานั้น หายใจอยู่ก็ไม่ได้รู้สึกว่าเรากำลังหายใจ จนเมื่อใดเกิดหายใจขัดข้องขึ้น เช่น เป็นหวัดคัดจมูก จึงมาสนใจกับการหายใจ หรือเหมือนอย่างว่าทุก ๆ คนก็มีท้อง แต่ก็ไม่สนใจในเรื่องท้อง จนกว่าจะเกิดปวดท้องขึ้น จึงได้มาสนใจกับท้อง เพราะฉะนั้นเมื่อกลับมาดูตน สิ่งแรกที่จะรู้สึกได้โดยง่ายก็คือรู้สึกที่เรากำลังหายใจอยู่ ซึ่งโดยปรกติมิได้นึกถึง เพราะฉะนั้น ก็ให้กลับมานึกถึงกำหนดสติอยู่ที่ลมหายใจ มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก หายใจเข้ายาวก็ให้รู้ หายใจออกยาวก็ให้รู้ หายใจเข้าสั้นก็ให้รู้ หายใจออกสั้นก็ให้รู้ กำหนดให้รู้กายทั้งหมดหายใจเข้ากำหนดรู้กายทั้งหมดหายใจออก คือให้รู้รูปรูปร่างว่าบัดนี้รูปรูปร่างของเราหนึ่งอยู่ด้วยอิริยาบถนี้ด้วยทำนี้ และมีขอบเขตเบื้องต้นแต่พื้นเท้าขึ้นมาจนสุดศีรษะ เบื้องต่ำก็ตั้งแต่ปลายผมลงไปจนถึงสุดที่นั่ง และที่มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ นี้เป็นอาณาเขตของรูปรูปร่างมีเท่านี้ หรือว่าอีกอย่างหนึ่งก็ยาววา หนาตีบ และบัดนี้ก็กำลังนั่งอยู่ในทำนี้ เมื่อเราดูให้รู้รูปรูปร่างของเราอยู่ ก็ดูให้รู้ว่าลมหายใจเข้าลมหายใจออก นี่ก็เป็นกายส่วนหนึ่งเหมือนกัน เมื่อเวลาหายใจเข้านั้นก็จะมีสติรู้สติรู้ลมผ่านเข้าไปทางช่องจมูก ผ่านทรวงอกไปจนถึงนาภี นี้ตามที่รู้สึกเท่านั้น จากนั้นก็มาถึงทรวงอกแล้วมาออกจมูก นี่ก็เป็นขาออก แปลว่าตรวจดูให้ทั่ว คราวนี้ก็กำหนดดู นามกาย คือ สติ ของเราในบัดนี้เป็นอย่างไร **สัมปชัญญะ** คือ ความรู้ เป็นอย่างไร ความคิดกำหนดเป็นอย่างไร ดูให้รู้ทั่วหายใจเข้า ดูให้รู้ทั่วหายใจออก เมื่อตรวจดูให้รู้รูปรูปร่างของเรานามกายของเราทั้งหมดแล้ว ก็มากำหนดจิตให้เป็นหนึ่ง เพราะ

ว่าการที่ตรวจดูนั้นสายใจไปไม่รวมเป็นหนึ่ง ฉะนั้นก็ต้องปล่อย การตรวจรวมเข้ามาให้เป็นหนึ่งจะใช้จุดไหน ถ้าชอบจะใช้จุดที่ริมฝีปาก เบื้องบนหรือว่าปลายจมูกซึ่งเป็นที่ลมกระทบเมื่อเข้าและเมื่อออกก็ได้ และในขณะที่กำหนดนั้น จะนับลมหายใจไปด้วยก็ได้ หรือว่าจะไม่นับ จะปริกรรมว่า พุทโธ หายใจเข้าว่า พุท หายใจออกว่า โธ ไปตั้งนี้ก็ได้อัตถุประสงค์ก็เพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง และในการกำหนดจิตให้เป็นหนึ่งนี้ ไม่ต้องการให้เป็นการเกินไป ต้องการให้ผ่อนคลายผ่อนใจผ่อนลมหายใจให้เป็นไปตามสบาย และเมื่อลมหายใจละเอียดเข้าก็ให้กำหนดรู้อยู่เสมอ มีความเพียร มีสัมปชัญญะความรู้ มีสติความระลึก และคอยกำจัดความยินดี ความยินร้าย ยินดีก็คือใจออกไปยินดีข้างนอก ก็คอยกำจัดใจยินดีติดอยู่ในผลของสมาธิขั้นต่ำ ไม่ก้าวขึ้นไปก็ต้องคอยกำจัด ใจยินร้ายคือไม่ชอบ ไม่ชอบใจการปฏิบัติ ก็ต้องคอยกำจัด หรือว่าคิดออกไปไม่ชอบเรื่องข้างนอก ก็ต้องคอยกำจัด ประคองจิตให้เป็นหนึ่งอยู่ และเมื่อหัดทำดังนี้ ก็ได้ชื่อว่าทำ อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก เป็นการหัดทำสมาธิอย่างหนึ่ง ก็จะเป็นเครื่องรักษาใจสงบสบายดี

หลักการจำแนกจิต

ได้กล่าวถึงจิตจำแนกไปตามกิจคือหน้าที่ คือจิตโดยปรกติก้อยู่ในวงค์ เมื่อตื่นขึ้นจากภวังค์แล่นไปในอารมณ์ตามวิถีก็แบ่งชื่อเรียกตามหน้าที่ไปโดยลำดับจนถึงตกภวังค์ไปใหม่ดังที่ได้แสดงแล้ว แต่ว่าการแสดงจิตดังกล่าวนั้นยังแสดงเป็นส่วนรวม ๆ ยังไม่ได้แยกออกให้หมดว่า เป็นกุศลเป็นอกุศล หรือเป็นอภัยากฤต เพราะฉะนั้น เพื่อให้ทราบประเภทของจิตตามแม่บทนั้น ท่านจึงแยกจิตไว้ตามแม่บทดังกล่าว.

หลักของการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไรนั้น หลักสำคัญอยู่ที่ เหตุ ๖ ประการ คือ อกุศลเหตุ เหตุฝ่ายอกุศล ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ กุศลเหตุ เหตุฝ่ายกุศล ได้แก่ อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายอกุศลก็เรียกว่า อกุศลจิต จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายกุศลก็เรียกว่า กุศลจิต ส่วนจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า อัพยากตจิต (จิตที่ไม่พยากรณ์ว่า กุศลหรืออกุศล) เป็นจิตกลาง ๆ นี้เป็นหลักใหญ่ในการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไร.

แต่ว่าเพียงเท่านี้ก็ยังไม่พอ จึงมีเกณฑ์จำแนกเป็นหลักย่อยต่อไปอีก ได้แก่

๑. เวทนา ความเสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอุเบกขา คือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข.

๒. ญาณ คือ ความรู้ (ถูก) หรือว่า ทิณฺฐิ คือความเห็น (ผิด รู้ผิด).

๓. สังขาร คือ เป็นจิตที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง หรือว่าเป็นจิตที่ไม่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ต้องมีการส่งเสริมกระตุ้นเตือน.

เกณฑ์ย่อยทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นเกณฑ์จำแนกจิตให้พิสดารออกไป ทั้งฝ่ายกุศลทั้งฝ่ายอกุศล ยกตัวอย่างในฝ่ายอกุศลก่อน จิตที่เรียกว่าเป็นอกุศล นั้น ต้องเป็นจิตที่มีโลภะเป็นมูล มีโทสะเป็นมูล มีโมหะเป็นมูล นี้เป็นหลักใหญ่ทั่วไป.

คราวนี้ในการประกอบอกุศลของคนที่ผู้มีจิตเป็นอกุศลนั้น บางคราวก็ทำไปด้วย โสมนัส คือ ยินดี เช่น การฆ่าสัตว์บูชายัญ มีความเชื่อว่า ได้บุญหรือจะทำให้เทพโปรตปราน เมื่อทำไปก็มีโสมนัสคือยินดี แต่ว่าในบางคราวก็มี โทมนัส คือ ยินร้าย เช่น มีเหตุจำเป็นให้ต้องทำบาป

แต่ก็จำต้องทำ หรือว่าการทำบาปของบุคคลผู้มีจิตประกอบด้วยมูลคือ โทสะ จิตที่มีโทสะนั้นเป็นจิตไม่แช่มชื่น เป็นจิตที่เดือด เป็นจิตที่ขุ่น ก็เรียกว่าเป็นโทมนัสคือว่าใจไม่ดี เป็น โทมนัสเวทนา.

อนึ่ง การทำบาปของบุคคลบางคน บางทีก็ประกอบด้วย **ทิฏฐิ** **ความเห็นผิด** ซึ่งเห็นว่าทำบาปได้บุญดังที่กล่าวมาในเรื่องการบูชาญั้น แต่ว่าในบางคราวก็ประกอบด้วย **ญาณ** คือ **ความรู้ถูก** คือรู้ว่าเป็นบาปเหมือนกันแต่แล้วก็ทำ เช่นว่าทำเพราะลู่อ่านาจแห่งความโลภ ความโกรธ ความหลง โลกขึ้นมาทั้งรู้ว่าบาปก็ทำ เพราะต้องการจะได้ แต่แล้วก็มิ ญาณคือความรู้เหมือนกันว่าเป็นบาป.

จิต ๔ ประเภท

อาศัยเกณฑ์ดังกล่าวนี้ จึงได้แบ่งจิตออกไปมากมาย ถึง ๘๙ ดวง แต่ว่าเมื่อจะสรุปลงแล้วก็ได้เป็น ๔ คือเป็น

กามาวจรจิต จิตที่ยังลงในกามหนึ่ง.

รูปาวจรจิต จิตที่ยังลงในฉนามีรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง.

อรูปลาวจรจิต จิตที่ยังลงในฉนามีรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง.

โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลกหนึ่ง.

สรุปลงก็เป็น ๔ หมวด

กามาวจรจิต จิตที่ยังลงในกามนั้น เป็นจิตสามัญที่ยังมีความยินดียินร้ายอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณรูปพะ ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ เป็นฝ่ายกุศลหรือว่าโสภณะคืองามก็มี เป็นฝ่ายอกุศลหรือ อโสภณะคือไม่งามก็มี เป็นฝ่ายอัปยาคฤตก็มี อาศัยหลักดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้น.

รูปาวจรจิต จิตที่ยังลงในฌานมีรูปเป็นอารมณ์นั้น ก็ได้แก่
 ฌานจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์

อรูปาวจรจิต จิตที่ยังลงในฌานมีอรูปเป็นอารมณ์นั้น ก็ได้แก่
 ฌานจิตที่มีอรูปเป็นอารมณ์.

โลกุตตรจิต นั่นคือ มรรคจิตผลจิตของพระอริยบุคคลทั้งหลาย
 ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปจนถึงพระอรหันต์.

ในตอนนี้อควรทราบข้อเบ็ดเตล็ดคือ พระอรหันต์นั้นก็อาจจะมา
 ทำหรือประกอบกิจในทางโลก การกระทำของท่านนั้นถ้าดูอย่างคน
 สามัญก็นับว่าจัดเข้าในกุศลจิตที่เป็นกามาวจรคือว่าเมื่อดูถึงกรรมที่ทำ
 การงานที่ท่านทำ ก็บังถึงจิตที่เป็นกุศล แต่ว่าท่านแสดงว่าถ้าสำหรับ
 พระอรหันต์ก็จัดว่าเป็นเพียงกิริยาเรียกว่า กิริยาจิต เพราะท่านสิ้นตัณหา
 ที่จะก่อให้เกิดชาติและภพต่อไป.

อนึ่ง พระอรหันต์ท่านก็ยังเข้าฌานในบางครั้ง เข้ารูปฌานบ้าง
 อรูปฌานบ้าง อันนี้ก็เรียกว่าเป็นกิริยาจิตอีกเหมือนกัน ในขั้นรูปและอรูป.

และตามหลักของท่านนั้นถือว่า บุคคลที่จะมาเกิดเป็นมนุษย์ต้อง
 มาเกิดด้วยกุศลกรรม ความเป็นมนุษย์เป็นกุศลวิบากคือผลของกรรมดี
 เพราะฉะนั้น เมื่อจัดเข้าในจำพวกจิตดังกล่าวการมาเกิดเป็นมนุษย์ก็
 ต้องมาเกิดด้วยกุศลจิตที่มี อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นมูล ถ้าประกอบ
 ด้วยจิตที่มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นมูลแล้ว ก็จักไม่มาเกิดเป็นมนุษย์ไป
 เกิดต่ำกว่าแต่ว่ากุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันนำมาเกิดนี้ของแต่ละบุคคล
 ไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจิตที่เป็นพื้นอริยาศัยของแต่ละบุคคลจึงต่างกัน
 ดังเช่น

บางคนมีอริยาศัยใหญ่เอื้อเพื่อพ่อแม่ บางคนมีอริยาศัยคับแคบ
 ตระหนี่เหนียวแน่น คนที่มีอริยาศัยใหญ่นั้นก็เนื่องมาจากกุศลจิตในส่วน

ที่เกี่ยวข้องกันที่ได้ทำไว้มาก คนที่มีอริยาศยัคับแคบนั้นก็เนื่องด้วยกุศลจิตอันเกี่ยวกับทานได้ทำไว้น้อย.

อนึ่ง บางคนมีนิสัยเมตตากรุณาก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมามากในศีล ในเมตตากรุณา บางคนมีนิสัยโหดร้ายก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมาในศีลในเมตตากรุณาที่มีจำนวนน้อย.

รวมความว่า ที่มาเกิดเป็นมนุษย์นั้น ต้องเนื่องมาจากกุศลจิตทั้งนั้น สุดแต่ว่ามากหรือน้อย.

กุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันได้ทำไปแล้ว ก็จะมีผลให้เป็นวิบากจิต คือจิตที่เป็นวิบากส่วนผลที่จะถือกำเนิดเกิดต่อไปหรือว่าในปัจจุบันนี้เอง ที่ปรากฏเป็นพื้นอริยาศยัคับนิสัยของจิตนี้จัดเป็นจิตที่เป็นส่วน วิบาก คือ ผล ก็เนื่องมาจากจิตที่เป็นส่วนเหตุ.

และจิตที่จะเป็นส่วนเหตุ ทั้งฝ่ายดีทั้งฝ่ายชั่วตั้งกล่าวมานี้ ต้องเป็นจิตที่มีกำลังจนถึง **ชวนจิต (จิตที่แล่นไป)** คือที่ปรากฏกุศลมูลเต็ม ที่ปรากฏอกุศลมูลเต็ม ที่ ปรากฏเจตนาที่จะประกอบกรรมเต็มที่ จึงจะเป็นจิตที่เป็นส่วนเหตุในทุก ๆ ฝ่าย แต่ว่าถ้าเป็นจิตที่ยังไม่ถึงชวณะก็ยังไม่จัดว่าเป็นกุศลหรืออกุศลอย่างไร สักว่าเป็น **กิริยา** คือเป็นการดำเนินทำนองเป็นอัตโนมัติไปตามกลไกของจิตเท่านั้น และลักษณะเช่นนี้ก็จัดว่าเป็น **อภัยาคตะ**

จิตที่เป็นวิบากทั้งปวง ถ้าเป็นวิบากของอกุศล ท่านจัดว่าเป็น **อภัยาคตะ** สำหรับคนที่เกิดมาเป็นมนุษย์ เพราะถือว่าเกิดมาเป็นมนุษย์ด้วยอำนาจกุศลจิตต่างหาก ไม่ใช่ด้วยอำนาจอกุศลจิต คือวิบากของอกุศลจิตไม่มีกำลังแรงเหมือนกุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุนั้น.

การแสดงเรื่องจิตในอภิธรรมตามหลักที่กล่าวมานี้ เป็นการสรุปหลักเกณฑ์กว้าง ๆ แต่ว่าจะไม่จำแนก เพราะเมื่อจำแนกแล้วก็จะต้อง

จดต้องจำกันจริง ๆ ไม่ใช่เพียงพูดฟังแล้วก็กำหนดไว้ได้.

การทำสมาธิ

จะแถมเรื่องทำสมาธิ ให้นั่งตัวตรงก่อน น้อมใจเข้ามากำหนดดูที่ตน กำหนดดูให้รู้ลมหายใจเข้าลมหายใจออก ต่อจากนั้นก็กำหนดอิริยาบถตามที่ท่านสอนนั้น เมื่อเดินก็ให้รู้ว่าเราเดิน เมื่อหยุดยืนก็ให้รู้ว่าเราหยุดยืน เมื่อนั่งก็ให้รู้ว่าเรานั่ง เมื่อนอนก็ให้รู้ว่าเรานอน เมื่อจะน้อมอิริยาบถไปอย่างใดก็ให้รู้อย่างนั้น ในบัดนี้เรานั่งอยู่ก็ให้รู้ว่านั่งอยู่ หนึ่งยังต้องมีอิริยาบถเล็กน้อยของกายอีกมากมาย เช่น ในเวลาเดินนั้นในบางครั้งวาก็ก้าวไปข้างหน้า ในบางครั้งวาก็ถอยมาข้างหลัง ในบางครั้งวาก็มองไปตรง ๆ ในบางครั้งวาก็มองชนิดเหลียว ในบางครั้งวาก็ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ต้องมีการเหยียดแขนเหยียดขา หรือว่าคู้เข้ามาตามที่ประสงค์จะให้เป็นอย่างไร ต้องนั่งต้องห่ม ต้องบริโภค ต้องถ่าย ในบางครั้งวาก็พูด ในบางครั้งวาก็นั่ง เมื่อถึงเวลาก็ต้องนอนแล้วก็ต้องตื่น ในวันหนึ่ง ๆ ก็ต้องเปลี่ยนอิริยาบถเล็กน้อยต่าง ๆ เหล่านี้อยู่เสมอ ฉะนั้นก็ให้หัดทำสัมปชัญญะ คือความรู้ตัวของตัวเองในอิริยาบถทั้งปวงนั้น เมื่ออยู่ในอิริยาบถใดก็ให้รู้ และเมื่อเปลี่ยนเป็นอิริยาบถอื่นก็ให้รู้ โดยมากถ้าไม่หัดทำสัมปชัญญะ คือความรู้ให้อยู่กับตัว ก็มักจะเผลอในการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถต่าง ๆ และโดยปรกตินั้น มักจะไม่รู้ตัวในเวลาที่ยุติเปลี่ยนอิริยาบถของตน เช่น คิดจะนั่ง ในขณะที่ร่างกายนั่งลงนั้น เราก็คิดอย่างอื่นต่อไปเสียอีกแล้ว มักจะเป็นอยู่ดังนี้ สองตรวจดูก็อาจจะรู้สึก เพราะฉะนั้น หากพยายามเห็นยวรั้งจิตให้แน่นไปข้างลง ให้มากคอยดูการปฏิบัติตามความคิดสั่งของตนด้วย และเมื่อคอยฝึกหัดอยู่เสมอ ก็จะเป็นการหัดทำสัมปชัญญะให้มีสมบูรณ์ยิ่งขึ้น หนึ่งให้พิจารณาตรวจดูอวัยวะใน

ร่างกายของคนที่เราเรียกว่าอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ ลองคิดดูไปโดยลำดับ.

ธรรมเนียมความหมาย ๔ ประการ

จะแสดงเรื่องอภิธรรมต่อ ได้แสดงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ทั่วไปมาแล้ว การแสดงนั้นไม่ได้จำแนกหัวข้อ เพราะยากแก่การกำหนด ถ้าจะแสดงหัวข้อก็ต้องมีการจดจำกันจริง ๆ เพราะฉะนั้นจึงได้แสดงแต่หลักเกณฑ์ทั่วไป ตามที่เห็นว่าจะเกิดความเข้าใจได้ไม่สู้ยาก ต่อไปนี้จะแสดงข้อเบ็ดเตล็ดบางประการที่เกี่ยวข้องศัพท์เป็นต้น.

คำว่า กุศล จากศัพท์บาลีว่า กุสฺส แปลว่า ก้าวจัดชั่ว แยกศัพท์ออกเป็น กุ แปลว่า ชั่ว สล แปลว่า ก้าวจัด

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า ตัดภาวะที่นอนคือสยบอยู่ภายใน โดยอาการที่ชั่ว แยกศัพท์ออกไปเป็น กุ แปลว่า อาการที่ชั่ว สะ แปลว่า นอน ละ แปลว่า ตัด

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า เก็บเกี่ยวด้วยญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด แยกศัพท์ออกไปเป็น กุสะ แปลว่า ฌานที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด กุ ก็แปลว่า ชั่ว สะ ตัวนั้นแปลว่า ให้สิ้นสุด เป็นชื่อของญาณหรือของปัญญา ละ ก็แปลว่า เก็บเกี่ยว โดยความก็คือเก็บเกี่ยวด้วยปัญญา

สองอรรถหลังนี้ สะ แปลว่า ตัด อย่างหนึ่ง แปลว่า เกี่ยว อย่างหนึ่งที่แปลว่าตัดนั้นก็หมายความว่า ตัดทิ้ง แต่ที่แปลว่า เกี่ยว ก็ตัดเหมือนกัน แต่ว่า ตัดเอามาไว้ เช่น เกี่ยวข้าว เกี่ยวเอามา นี้ตามศัพท์.

แต่ถ้าว่าตามอรรถคือความหมายที่ใช้กันนั้น ใช้ในความหมายว่า ความไม่มีโรค เหมือนอย่างเช่นจะหักกันว่าสบายดีหรือ ก็ถามว่าเป็น

กุศลหรือ? ในความหมายว่าไม่มีโทษ ว่าฉลาด และว่ากรรมที่มีสุขเป็นวิบาก.

ในความหมายที่ใช้เรียกว่า กุศล ในที่นี้ ก็หมายถึง ธรรมะ หรือหมายถึง กรรมที่เป็นอนวัชชะคือไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก ส่วนที่เป็น อกุศล ก็มีอรรถตรงกันข้าม คือหมายถึง ธรรมะหรือกรรมที่มีโทษ และมีทุกข์เป็นวิบาก ส่วนที่เป็น อภัยกจุด นั้น หมายถึง ที่ไม่มีวิบาก.

ส่วนคำว่า ธรรม หรือ ธรรมะ แปลตามศัพท์ว่า ทรงไว้ หรือ ทรงตัวเองอยู่ โดยมากใช้ในความหมาย ๔ อย่าง คือหมายถึง

๑. ปรียติ คือข้อที่จะพึงศึกษาเล่าเรียน ในคำว่า เรียนธรรม เป็นต้น.
๒. เหตุที่คู่กับผล อย่างคำว่า ธรรมัญญู วัชรธรรม ก็คือรู้เหตุ คู่กับ อุตถัญญู วัชรระถะ ก็คือรู้ผล.
๓. คุณ คือส่วนที่มีประโยชน์เกื้อกูล ที่เรียกกันว่า คุณงามความดี ดังในคำว่า "ธรรมและอธรรม หามีวิบากคือผลเสมอกันไม่" ในที่เช่นนี้ ธรรมะ หมายถึง คุณ ส่วน อธรรม หมายถึง โทษ คำว่า ธรรมะ ที่พูดกัน ในความหมายที่เป็นชั้นกรรม ที่จะพึงจำแนกออกเป็นคุณหรือเป็นโทษต่าง ๆ นั้น ก็มักใช้ในความหมายนี้ ถ้าพูดถึงโทษก็เรียกว่าอธรรม.

๔. นิสัตตะ นิชชีวะ นิสัตตะ แปลว่า ไม่ใช่สัตว์ นิชชีวะ ไม่ใช่ชีวะ คือหมายถึงสภาพที่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ คือหมายถึงตัวความจริง เหมือนดังคำว่า พระพุทธเจ้าตรัสวัชรธรรม นี้ก็หมายถึงว่าตรัสรู้ความจริง โดยตรงก็คือความจริงที่เป็นอริยสัจจ์ ธรรมะในที่นี้จึงไม่หมายถึงสัตว์ บุคคลตัวตนเราเขา หรือว่าชีวะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอภิธรรมนั้น ธรรมะ โดยมากก็หมายถึงข้อ ๔ นี้.

ยังมีข้อเบ็ดเตล็ดที่ควรจะพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และ จุตติจิต ปฏิสนธิจิตนั้นเป็นจิตที่เชื่อมต่อระหว่างภพอดีตและภพปัจจุบัน

ภวังคจิตนั้นเป็นจิตที่เป็นปรกติมีนะ ยังไม่ขึ้นสู่วิติ, จุตติจิตนั้นเป็นจิตที่เคลื่อนจากภพนี้ และจะไปต่อกับปฏิสนธิจิตใดภพต่อไป. จิตทั้งสามนี้ ท่านว่าเป็นจิตที่พ้นจากทวารทั้งหก. ส่วนจิตอื่น ๆ โดยมากนั้น เกิดขึ้นทางทวารทั้งหก คือ ต้องตั้งต้นมาจากทวารทั้งหกนั้นทวารใดทวารหนึ่ง, เช่น ต้องตั้งต้นมาจากจักขุทวาร เป็นต้น. แต่ว่าจิตทั้งสามนี้พ้นจากทวารเหล่านั้น, ท่านจำแนกออกไว้เป็น ๑๙ ดวง คือ **สันตிரณจิตที่เป็นอุเบกขา ๒, กุศลวิบากจิต ๘, มหัคคตวิบากจิตอีก ๘.** จำนวนจะยกไว้ จะพูดแต่ชื่อ.

สันตிரณะ ก็ได้แก่จิตที่มีหน้าที่และอันดับดังที่แสดงแล้ว, **กุศลวิบากจิต** นั้น ก็คือจิตที่เป็นวิบากฝ่ายกุศล, **มหัคคตวิบากจิต** นั้นก็คือจิตที่เป็นวิบากของรูปฌานและอรูปรฌาน.

ภาพแห่งกรรมปรากฏ

จิตเหล่านี้แหละที่จะไปเป็น **ปฏิสนธิจิต** แล้วก็ไปเป็น **ภวังคจิต** เป็น **จุตติจิต**, เพราะฉะนั้นจิตจึงปฏิสนธิพร้อมกับวิบากของกรรม, จุตติไปก็พร้อมกับวิบากของกรรม, เมื่อยังเป็นปรกติจิตคือเป็นภวังค์อยู่ก็ประกอบด้วยวิบากของกรรม.

และท่านแสดงว่า **จุตติจิต** นั้น อาจจะมีอารมณ์คือปรากฏเป็น **มโนภาพ** ขึ้นแก่จุตติจิตนั้น ๓ อย่าง คือ ๑ กรรม ๒ กรรมนิमित ๓ กตนิमित.

กรรม นั้นก็ได้แก่กรรมที่บุคคลได้ทำไว้ จะปรากฏแก่จุตติจิตได้ในฝ่ายชั่ว เช่น คนที่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต, ภาพของการฆ่าสัตว์ที่ตนได้ทำไว้ก็จะปรากฏ, หรือคนที่เป็นโจร ลักขโมย, ภาพของโจรกรรมของตนก็จะปรากฏ, นี้เรียกว่า **กรรม**

กรรมนิमित **นิमितแห่งกรรม**, **นิमित** ในที่นี้ หมายถึง **เครื่องอุปกรรมแห่งการทำกรรม**, เช่น เมื่อทำการฆ่า ใช้เครื่องอุปกรรมเช่น อาวุธอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาพของอาวุธอย่างนั้นก็อาจจะปรากฏ, เมื่อลักขโมย

ต้องใช้อุปการณ์อันใดในการลัก อุปการณ์อันนั้นก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า **กรรมนิमित**.

คตินิमित นิमितแห่งคติคือที่ไป, บุคคลผู้จะตายไปนั้นมีคติที่จะไปอย่างไร เช่น เมื่อทำกรรมชั่วต่าง ๆ คติที่จะไปเป็นคติไม่ดี คติเช่นนั้น ก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า **คตินิमित**.

ในทางกรรมดีก็ตรงกันข้าม, กรรมดีที่ได้กระทำไว้ เช่น ทาน ศีล ก็อาจเป็นภาพปรากฏแก่จิตจิตนั้นตามที่เคยได้ทำไว้, กรรมนิमित เช่น อุปกรณ์แห่งการประกอบกรรมที่ดีต่าง ๆ เช่น วัตถุทานที่บริจาค เป็นต้น ก็อาจจะปรากฏแก่จิตจิต, **คตินิमित** คติที่จะไป ก็อาจจะปรากฏแก่จิตจิตนั้น, แต่ท่านว่าไม่ใช่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เพราะว่าจิตเหล่านี้พ้นจากทวารทั้ง ๖

โลก ๓

อีกข้อหนึ่งก็คือว่า ท่านว่าใน **กามโลก** มีวัตถุทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และหทยวัตถุ ก็ได้แก่กายตนะภายใน ๖ นี้เต็มที.

แต่ว่าใน **รูปโลก** ที่เป็นโลกสำหรับผู้ได้รูปมานั้นขาดไปเสียสามคือฆานะ ชิวหา กายะ หมายถึงว่า ไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกาย มีแต่ตาหู และใจ, พวกรูปพรหมท่านว่าอย่างนั้น.

ส่วน **อรูปพรหม** นั้น ไม่มีวัตถุที่เป็นรูปทั้งหมด แปลว่ามีแต่ใจที่รับรู้โดยอัตโนมิตี.

พิจารณาดูถึง **รูปโลก** ก่อน, ที่ว่าไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกายนั้นก็น่าจะหมายถึงว่าไม่มีประสาทเหล่านี้ ฆานประสาทไม่มี ชิวหาประสาทไม่มี กายประสาทไม่มี, แต่ที่ท่านทำไม่จึงมีจักขุประสาท โสตประสาท.

พิจารณาดูผู้ที่เข้าสมาธิอย่างแน่วแน่ จมูกย่อมไม่รู้จักลิ้น ลิ้นย่อมไม่รู้จักรส กายย่อมไม่รู้จักผัสสคือสิ่งที่ถูกต้อง, เหมือนอย่างที่นั่งทำสมาธิที่แน่วแน่ สมาธิจะแน่วแน่จริง ๆ ก็แปลว่าต้องดับจมูกดับลิ้นดับกายเป็นส่วนประสาท, และอันที่จริงก็ต้องดับทางตาทางหูด้วยเหมือนกัน, แต่ว่ามีผลของสมาธิที่ทำให้เกิดหุทิพย์ตาทิพย์, ดับจักขุประสาทธรรมตา โสตรประสาทธรรมตา แต่ก็ยังมีผลที่เป็นหุทิพย์ตาทิพย์ชั้นในปรากฏขึ้นได้, ฉะนั้น รูปพรหม ก็คงหมายถึงว่ามีหุทิพย์มีตาทิพย์, แต่ว่าจมูกเป็นต้นที่จะเรียกว่าจมูกทิพย์ ลิ้นทิพย์ กายประสาททิพย์ไม่มี, เพราะไม่จำเป็นต้องใช้ ใช้แต่ตาหูเท่านั้น

ครั้นมาถึง อรูปโลก แล้วสมาธิยิ่งแน่วแน่นมากขึ้น ก็ไม่ต้องใช้ทั้งหมด, ไม่ต้องการจะดูไม่ต้องการจะฟังอะไรทั้งนั้น.

นี่ก็พิจารณาดูตามเค้าว่าท่านว่าไว้อย่างนั้น ก็น่าจะเป็นอย่างนั้น, แล้วมาดูตามเหตุผลทั่ว ๆ ไป, ร่างกายของคนนี้ อวัยวะทุกส่วนมีเอาไว้ก็ต่างมีหน้าที่จะต้องใช้ทั้งนั้น, ถ้าอยู่ในที่ไหนไม่จำเป็นจะต้องใช้ส่วนไหนส่วนนั้นก็ดูไม่จำเป็นจะต้องมี, เหมือนอย่างที่เราพูด ๆ กันถึงเทวดาว่าเหาะได้ แปลว่าไม่ต้องเดิน, ถ้าเทวดาไม่ต้องเดินจริง เทวดาก็ไม่จำเป็นจะต้องมีขา, เพราะฉะนั้นรูปร่างของเทวดาที่เราคิดกันว่างดงามนั้นความจริงถ้ามีก็คงจะเป็นอีกอย่างหนึ่งก็เป็นได้.

ถึงในโลกต่าง ๆ ที่กำลังคิดจะไปกันอยู่นี้ ที่คิดกันว่าคงมีคนหรือมีสัตว์ คนและสัตว์เหล่านั้นก็อาจจะจะมีรูปร่างไม่เหมือนกับคนและสัตว์ในโลกของเรา. อันนี้ก็สุดแต่สภาพของดินฟ้าอากาศของแต่ละโลก และสภาพของความจำเป็นทางร่างกาย. ในโลกเราเอง รูปร่างของคนเราในต่อ ๆ ไป ก็อาจจะเปลี่ยนแปลงไปอีกก็เป็นได้ ตามควรแก่สภาพดินฟ้าอากาศ และตามควรแก่การที่จำเป็นจะต้องใช้.

เจตสิก

ได้กล่าวถึงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ต่าง ๆ และข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ แล้ว จะกล่าวถึง เจตสิก ซึ่งเป็นหัวข้อที่ ๒ ต่อไป

คำว่า เจตสิก แปลว่า *ธัมมะที่มีในเจตาคือใจ*, ลำพังจิตนั้นย่อมมีลักษณะเป็นอันเดียวแต่จิตเป็นต่าง ๆ ดังที่จำแนกไว้ถึง ๘๘ ดวง ก็เพราะจิตประกอบด้วยเจตสิก, ฉะนั้นจึงควรจะทราบว่าจะตสิกนั้นมีอะไรบ้าง.

ท่านแสดงว่า เจตสิกทั้งหมดนั้นมี ๕๒ แบ่งออกโดยหัวข้อดังต่อไปนี้ :

เจตสิกที่สาธารณะ คือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด เรียกว่า *สัพพจิตตสาธารณะ* มีอยู่ ๗ ได้แก่ ๑. *ผัสสะ การกระทบ* คืออายตนะภายนอกหนึ่ง อายตนะภายในหนึ่ง วิญญาณหนึ่ง ประจวบกันเรียกว่า *ผัสสะ ๒ เวทนา, ๓. สัญญา, ทั้งสองนี้ก็* ได้แก่เวทนาสัญญาในขั้น ๕, ๔. *เจตนา ความจงใจ, ๕ เอกกถตา ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง, ๖. ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์ คือชีวิต, ๗ มนสิการ การกระทำไว้ในใจ. จิตของบุคคลทุก ๆ คนจะปรากฏขึ้นในทางกุศลอกุศลหรือในทางเป็นกลาง ๆ ก็จะต้องมีเจตสิกทั้ง ๗ นี้ประกอบอยู่ด้วยเสมอ, เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าเป็นเจตสิกที่สาธารณะคือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด.*

อนึ่ง เจตสิกที่เป็นเบ็ดเตล็ดอีก ๖ ได้แก่ ๑ *วิตก ความตรึก, ๒ วิจารณ์ ความตรอง, ๓ อธิโมกษ์ ความตัดสินใจเชื่อถือ, ๔ วิริยะ ความเพียร, ๕ ปิติ ความอิ่มใจ, ๖ จันทะ ความพอใจ, เหล่านี้มี* แก่จิตบางดวง ทั้งกุศลอกุศล และอัปายากฤต.

รวมเป็น ๑๓, เจตสิก ๑๓ นี้ เรียกว่า *อัญญุสमानาเจตสิก* แปลว่า *เจตสิกที่มีเสมอ*กันแก่จิตอื่น, คือเมื่อมีแก่จิตดวงหนึ่งก็มีแก่จิตอื่นจาก

ดวงนั้นด้วย, และเมื่อมีแก่จิตอื่น ๆ ไปทุก ๆ ดวง โดยความก็คือว่ามีแก่จิตทั้งหมดได้, ฉะนั้นจึงมีคำบัญญัติเรียกว่าอัญญาสมานาเจตสิก, หมวดนี้เป็นเจตสิกที่เป็นสาธารณะ มีแก่จิตทั่วไปทุกฝ่าย.

หมวดที่สอง เจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล เรียกว่า อกุศลเจตสิก ได้แก่ ๑. โมหะ ความหลง, ๒. อหิริกะ ความไม่มีหิริละอายแก่ใจต่อความชั่ว, ๓. อโนตตปปะ ความไม่มีโอตตปปะเกรงกลัวต่อความชั่ว ๔. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน, ๕. โลภะ ความโลภ, ๖. ทิฏฐิ ความเห็นผิด, ๗. มานะ ความถือตัว เป็นไปในทางหมิ่นผู้อื่น, ๘. โทสะ ความโกรธประทุษร้ายใจ ๙. อิสสา ความริษยา ๑๐. มัจฉริยะ ความตระหนี่, ๑๑. อุทธัจจะ กุกกุงจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ, ๑๒. ถีนะ ความง่วงงุน, ๑๓. มัทธะ ความเคลิบเคลิ้ม, ๑๔. วิจิกิจจา ความเคลือบแคลงสงสัย. รวมเป็น ๑๔. จิตที่เป็นอกุศลทุกประการก็เพราะประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศลนี้.

หมวดที่สาม เจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล เรียกว่า กุศลเจตสิก ได้แก่ ๑. ศรัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ, ๒. สติ ความระลึกได้, ๓. หิริ, ๔. โอตตปปะ, ๕. อโลภะ ความไม่โลภ, ๖. อโทสะ ความไม่โกรธประทุษร้ายใจ, ๗. ตัตถมัตตตตา ความที่เป็นมัธยัสถ์คือเป็นกลางในเรื่องนั้น ๆ ๘. กายปัสสัทธิ ความสงบในนามกาย, ๙. จิตตปัสสัทธิ ความสงบจิต, ๑๐. กายลหุตา ความเบานามกาย, ๑๑. จิตตลหุตา ความเบาจิต, ๑๒. กายมูทุตา ความอ่อนนามกาย, ๑๓. จิตตมูทุตา ความอ่อนแห่งจิต, ๑๔. กายกัมมัณฺญูตา ความควรแก่การงานแห่งนามกาย, ๑๕. จิตตกัมมัณฺญูตา ความควรแก่การงานแห่งจิต ๑๖. กายปาคุณฺญูตา ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย, ๑๗. จิตตปาคุณฺญูตา ความคล่องแคล่วแห่งจิต, ๑๘. กายชุกตา ความตรงแห่งนามกาย, ๑๙. จิตตชุกตา ความตรงแห่งจิต รวมเป็น ๑๙, กับ วิริตี ความงดเว้น ๓ คือ ได้แก่ สัมมวาจา เจริจาชอบ โดยความว่างงดเว้นจาก

วาจาที่ผิด, สัมมกัมมันตะ การงานชอบ โดยความว่างเว้นจากการงานที่ผิด, สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ โดยความว่างเว้นจากอาชีวะที่ผิด, และ อัปมัชฌญา การแผ่จิตออกไปโดยไม่มีประมาณ ๒ ข้อ คือ กรุณา กับ มุทิตา และ ปัญญินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญาอีกข้อหนึ่ง. ก็รวมเป็น โสภณเจตสิก คือเจตสิกทั้งดงาม, หรือ กุศลเจตสิก คือเจตสิกฝ่ายกุศล เป็น ๒๕.

เพราะฉะนั้น เมื่อรวมเจตสิกทั้งสามหมวด คืออัญญาสมานาเจตสิก ๑๓, อกุศลเจตสิกหรือโสภณเจตสิก ๑๔ กับโสภณเจตสิกหรือกุศลเจตสิก ๒๕ ก็เป็น ๕๒.

เจตสิกทั้ง ๕๒ นี้ เมื่อรวมเข้ากับจิตอย่างย่อๆ ก็เป็น ๕๓, คือ จิตทั้งหมดนับเป็น ๑ เท่านั้น กับเจตสิก ๕๒ ก็รวมเป็น ๕๓. ทำไมจิตจึงนับเป็น ๑ เท่านั้น ก็โดยเหตุผลดังที่กล่าวมาแล้ว.

อธิบายวิญญาณ มโน และจิต ใน ๒ ปิฎก

เมื่อจะจัดเข้าในชั้น ๕ หรือว่าจัดชั้น ๕ เข้าในหมวดเจตสิก, วิญญาณ จัดเข้าในหมวดจิต, เวทนา สัญญา สังขาร ๓ นี้เป็น เจตสิก. เจตสิกทั้งปวงนี้ เมื่อย่นย่อลงแล้วก็ย่นย่อลงในเวทนา ในสัญญา ในสังขารทั้งหมด, และตามนัยในอภิธรรมนี้ วิญญาณ ในชั้น ๕ มนะ ในอายตนะภายใน และ จิต ที่กล่าวถึงในที่ทั้งปวง จัดเข้าในหมวดจิตหมด.

เพราะฉะนั้น หลักของการจัดหมวดจิตในอภิธรรม จึงต่างจากหลักของการแสดงจิตมโน และวิญญาณ ในสูตรต้นตะหรือในพระสูตร.

ในพระสูตรนั้น จิตมีความหมายอย่างหนึ่ง วิญญาณมีความหมายอย่างหนึ่ง มโนมีความหมายอย่างหนึ่ง ดังที่แสดงไว้ในอนัตตลักขณสูตร และใน อาทิตตปริยายสูตร

กล่าวโดยย่อ ใน อนัตตลักขณสูตร วิญญาณนั้นเป็นขันธ์ ๕ ข้อหนึ่ง ซึ่งตกในลักษณะของไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังที่ในพระสูตรนั้นสอนให้รู้ว่าวิญญาณเป็นอนัตตา.

ใน อาทิตตปริยายสูตร มนะเป็นอายตนะภายในข้อหนึ่ง ที่ท่านสอนให้พิจารณาว่าเป็นของร้อน, ร้อนเพราะไฟคือ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น.

คราวนี้ ใครเป็นผู้พิจารณาวิญญาณว่าเป็นอนัตตา พิจารณามนะว่าเป็นของร้อน, ต้องมีผู้พิจารณาอีกผู้หนึ่ง ไม่ใช่วิญญาณพิจารณาวิญญาณเอง หรือมนะพิจารณามนะเอง, ในตอนท้ายของพระสูตรทั้งสองนี้ก็แสดงว่าจิตพ้นจากอาสวกิเลส, แต่ไม่ได้แสดงว่าวิญญาณพ้นหรือมนะพ้น, จะแสดงอย่างนั้นก็ย่อมไม่ได้ เพราะเมื่อวิญญาณเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้นกิเลส, และมนะก็เป็นของร้อนเพราะไฟกิเลส ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้น.

นักอภิธรรมบางท่านได้กล่าวหาผู้ที่แสดงอย่างนี้ว่า แสดงขันธ์ ๖ คือแสดง จิต เพิ่มขึ้นอีกหนึ่งขันธ์, เพราะว่าตามอภิธรรมนั้น จิต มนะ วิญญาณ อยู่ในหมวดจิตอันเดียวกัน.

คราวนี้ถ้าพิจารณาความรู้อธิบายของท่าน และเมื่อต้องการจะพูดถึงธรรมะในปิฎกไหนก็เอาอธิบายของปิฎกนั้นมาอธิบาย ก็ไม่ยุ่ง.

คือว่าเมื่อจะอธิบายอภิธรรม ก็อธิบายว่าทั้งสามนี้เหมือนกัน, แต่ว่าเมื่อจะอธิบายพระสูตร ก็อธิบายตามหลักฐานในพระสูตรดังกล่าวมาแล้ว.

แต่อภิธรรมนี้ได้เป็นที่นิยมนับถือมาเป็นเวลาช้านาน, พระอาจารย์ผู้อธิบายพระสูตรเมื่อจะอธิบายถึงจิต ถึงมโน ถึงวิญญาณ ก็คัดเอาคำอธิบายในอภิธรรมมาใส่ไว้ในพระสูตรด้วย, เพราะฉะนั้นจึงเกิดความสับสนกันขึ้น, ดังเช่นบาลีพระสูตรกล่าวถึงจิต พระอาจารย์ผู้อธิบาย

ก็ตัดเอามาจากอภิธรรมว่า “จิตตุนติ วิญญาณ วิญญาณ ชื่อว่าจิต.” เป็น
 อย่างนี้เป็นพื้นตั้งแต่ชั้นอรรถกถาลงมา, อันนี้แหละเป็นเหตุให้สับสนกัน.
 ถ้าหากว่าแยกเสียดังที่กล่าวมาแล้วก็จะไม่สับสน.

พิจารณาดูในคัมภีร์อภิธรรมนั้น ท่านต้องการแสดงเพียงขั้น ๕
 เท่านั้น, คือจำแนกขั้น ๕ ออกไปอย่างวิจิตรพิสดาร, วิญญาณก็จำแนก
 ออกไปเป็นจิตต่าง ๆ อย่างวิจิตรพิสดาร, และเวทนา สัญญา สังขาร
 ก็จำแนกออกไปเป็นเจตสิกถึง ๕๒, จาก ๓ ไปเป็น ๕๒, แล้วรูปก็ยังไม่
 จำแนกวิจิตรพิสดารออกไปอีกมากมาย, เพราะฉะนั้น เมื่อจับได้ว่าท่าน
 ต้องการจะอธิบายธรรมะแค่ขั้น ๕ ให้พิสดาร, ท่านจะเรียกว่าจิต ว่ามนะ
 หรืออะไร ๆ ก็ตาม เราก็เข้าใจไปตามที่ท่านประสงค์ ก็เป็นการไม่ยุ่ง
 แต่ก็ไม่ควรจะไปอธิบายให้ปะปนกัน.

และที่ท่านจำแนกจิตไว้ถึง ๘๘ ดวงนั้น ก็ด้วยยกเอาเจตสิกขึ้น
 มาเพียง ๓ ข้อเท่านั้น คือ เวทนา ๑ ญาณ ๑ ความรู้ ๑ สังขาร คือปรุงขึ้นเอง
 หรือว่าต้องกระตุ้นเตือน ๑, เจตสิกมีถึง ๕๒ ยกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อ ยัง
 แจกออกไปตั้ง ๘๘, คราวนี้ถ้ายกทั้ง ๕๒ ก็จะได้จัดนับหาถ้วนไม่ เพราะ
 ฉะนั้นจิตที่แจกไว้นั้น ก็หมายความว่ายกขึ้นมาไว้เป็นตัวอย่างเท่านั้น,
 จิตของคนก็เป็นอย่างนั้น เพียงในระยะครู่หนึ่งก็มีความคิดไปต่าง ๆ
 มากมาย.

ปฏิสนธิและจุติ

เรื่องในอภิธรรมบางประการก็สันนิษฐานว่า ท่านเก็บเอามาจาก
 ความเชื่อเก่า ดังเรื่องสวรรค์ ๖ ชั้นเป็นต้น, แต่ก็เป็นเรื่องที่ควรทราบ
 โดยที่สุดแม้ในฐานะเหมือนอย่างเป็นวรรณคดี, และการสันนิษฐานโดย

เหตุผลนั้นก็ยังมีทางที่จะพึงทำได้, การที่นำมาเล่าก็จะเล่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านแสดงไว้ก่อน. จะกล่าวถึงเรื่อง ปฏิสนธิ และ จูติ เป็นพิเศษ เก็บจากที่ท่านแสดงไว้ในปริจเจตต่าง ๆ.

ปฏิสนธิ นั้นมี ๔ คือ

๑. **อปายปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในอบาย, อบาย แปลว่า ภพชาติที่ปราศจากความเจริญ.

๒. **กามปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นสุดขีดชั้นกามาวจร คือ ยังหยั่งลงในกาม.

๓. **รูปาวจรปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นรูปาวจร คือ หยั่งลงในฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์.

๔. **อรุปาวจรปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นอรุปาวจร คือ หยั่งลงในฌานที่มีอรุปเป็นอารมณ์.

ที่เรียกว่าอบายนั้น ท่านแสดง อบายภูมิ คือ ภูมิชั้นที่เรียกว่าอบายไว้ ๔ ได้แก่

๑. **นिरยะ** แปลตามศัพท์ว่า ที่ที่ไร้ความเจริญ เราแปลกันว่า นรก.

๒. **ติริจฉานโยนิ** กำเนิดติริจฉาน ได้แก่ สัตว์ติริจฉานทุกประเภท.

๓. **เปตวิสยะ** วิสัยเปรต ได้แก่ภูมิภพของเปรต หมายถึงสัตว์จำพวกหนึ่งที่เกิดมาเพื่อรับผลของกรรมที่เป็นส่วนเศษ เช่นว่าเมื่อไปนรกแล้วหลุดจากนรก แต่เศษของกรรมนั้นยังไม่หมดก็ต้องไปเกิดเป็นเปรตใช้เศษของกรรมไปจนหมดก่อน.

๔. **อสุรกายะ** แปลว่า สัตว์ที่มีกายไม่กล้า ก็นำจะได้แก่พวกผีต่าง ๆ ไม่ปรากฏกายออกมาโดยเปิดเผย.

๔. จำพวกนี้เรียกว่า อบายภูมิ, ปฏิสนธิในสัตว์ทั้ง ๔ จำพวกนี้ ก็เรียกว่า อปายปฏิสนธิ

ส่วนมนุษย์กับสวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราช จนถึงชั้น
ปรนิมมิตวสวัตตี รวมเป็น ๗ ทั้งมนุษย์ นี้เรียกว่าเป็น ภูมิสุคติ ที่เป็น
ชั้นกามาพจร, เมื่อปฏิสนธิใน ๗ จำพวกนี้ก็เรียกว่าปฏิสนธิในกามสุคติ
เป็น กามสุคติปฏิสนธิ.

ฉะนั้น เมื่อรวมอบายภูมิ ๔ กับกามสุคติภูมิอีก ๗ เป็น ๑๑, ๑๑
ภูมินี้เรียกว่า กามาพจรภูมิ ภูมิที่ยังลงในกามทั้งหมด.

ส่วนภูมิของพรหมที่ไปเกิดเพราะได้รูปฌานก็เรียกว่า รูปาวจรภูมิ.
ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า รูปาวจรปฏิสนธิ.

ภูมิของผู้ได้รูปฌาน ก็เรียกว่า อรูปภูมิ, ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า
อรูปาวจรปฏิสนธิ.

คราวนี้ เมื่อว่าถึงจิตที่จะทำให้ไปปฏิสนธิในภูมิเหล่านั้น, จิตที่เป็น
อกุศลวิบากที่เรียกว่า สันตிரณจิต ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นอกุศล
วิบากก็ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ.

ส่วนที่จะให้เกิดในชั้นมนุษย์นั้น เป็นจิตที่เป็นกุศลวิบาก อันตรง
กันข้าม, แต่ว่าก็ยังต่างกัน, ถ้าเป็นกุศลวิบากจิตที่เป็นชั้นอ่อนก็ให้เกิด
เป็นมนุษย์ซึ่งทูลพลวิการหรือว่าขาดแคลน. ดังเช่นตั้งปัญหาว่าคนที่มี
สติปัญญาที่บ่ที่สุดหรือบ่บ้า เสียจริตนั้น เกิดด้วยกุศลจิตเช่นไร, นี่ท่าน
ก็ตอบว่าเกิดด้วยกุศลจิตที่เรียกว่า พุทธุทะกะ แปลว่า มีเหตุสอง

เหตุที่เป็นเหตุฝ่ายกุศลนั้น กล่าวเป็นชื่อไว้ ๓ คือ อโถกะ อโทสะ
อโมหะ ดังที่ได้แสดงแล้ว, แต่ถ้ามีเหตุเพียง ๒ คือมีอโถกะ อโทสะ, แต่
ว่าขาดอโมหะ คือ แปลว่าขาดปัญญา อาจจะหมายความว่าน้อยก็ได้,
เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ให้เกิดมาเป็นคนที่บ่มากหรือว่าบ่บ้าบ่เสียจริต, แม้มีเหตุ
สาม คือ มีอโถกะ อโทสะ อโมหะเป็นเหตุ แต่ว่าอ่อน, ก็ทำให้ระดับของ

ความเป็นมนุษย์ พร้อมทั้งเครื่องแวดล้อมต่าง ๆ อ่อนลง, ถ้าเหตุที่เป็นกุศลที่สามนี้บริบูรณ์และมีกำลังแรงความเป็นมนุษย์และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ก็สมบูรณ์

จิตต่าง ๆ ตามที่ท่านจัดเอาไว้เป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น ก็หมายถึงจิตที่มีกำลังแรงจนถึงเป็นตัวกรรม คือว่ามีกำลังแรงจนถึงเกิดเป็นเจตนา ได้แก่จิตที่เป็นชั้นชวณะทั้งหลาย, ถ้าเป็นจิตที่ไม่แรงถึงอย่างนั้นก็ยังไม่เป็นกุศลอกุศล คือยังไม่เป็นตัวกรรมนั่นเอง, อย่างที่เรียกกันในปัจจุบันว่าเป็นจิตใต้สำนึก แต่จิตที่เป็นตัวกรรมได้นั้นเป็นจิตที่มีกำลังมีเจตนาทำนองเป็นจิตสำนึก.

ตัวกรรมนั้นก็ตั้งที่ได้เคยทราบแล้วว่า กรรมที่เป็นตัวเดิมก็คือเจตนา, กรรมที่เป็นตัวรองก็คือการกระทำที่สืบจากเจตนาออกไปเป็นการทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง, ดังที่มีพระพุทธภาษิตว่า "เจตนาหํ ภิกขเว กम्मํ วทามิ ภิกษุทั้งหลายเรากล่าวเจตนาคือความจงใจว่าเป็นตัวกรรม เพราะว่าบุคคลตั้งเจตนาขึ้นแล้วจึงทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง"^๑ ฉะนั้น ในคัมภีร์อภิธรรมนี้จึงได้จำแนกกรรมไว้หมวดละ ๔ ข้อ รวมเป็น ๓ หมวดด้วยกัน.

กรรม ๑๒

หมวดที่หนึ่ง จำแนกกรรมไว้ตาม กิจ คือ หน้าที่ กิจ แปลว่า การงานที่พึงกระทำ ก็หมายถึงหน้าที่ ได้แก่

- ๑ ชนกกรรม กรรมที่ให้เกิดขึ้น
- ๒ อุปปัตตยถัมภกกรรม กรรมที่อุปถัมภ์

๑. อัง. ฉกฺก. ๒๒/๔๖๔/๓๓๔.

๓. อุปปีพกกรรม กรรมที่เบียดเบียน

๔. อุปฆาตกรรม กรรมที่ตัดรอน.

ชนกกรรม กรรมที่ทำให้เกิดนั้น ได้แก่ กรรมที่ให้ถือปฏิสนธิใน
ภูมิใดภูมิหนึ่งดังกล่าวมาแล้ว

อุปถัมภกกรรม กรรมที่อุปถัมภานั้น ได้แก่ กรรมที่เคยอุปถัมภ,
อุปถัมภอะไร ก็อุปถัมภ ชนกกรรมนั่นเอง, ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาดี
ก็อุปถัมภให้ดีนานและมากขึ้น, ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิดมาไม่ดี ก็อุปถัมภ
ให้ไม่ดีขึ้นและไม่ดีมากขึ้น คือว่าดีก็อุปถัมภให้ดีนานและมากขึ้น
ชั่วก็อุปถัมภให้ช้วนานและมากขึ้น

อุปปีพกกรรม กรรมที่เบียดเบียน, ได้แก่ ถ้าชนกกรรมส่งผลให้
เกิดมาดี ก็เบียดเบียนให้ดีขึ้นหรือทำให้ดีขึ้นมีสิ้นช้า, คือแปลว่า
ให้ดีไม่สะดวก ต้องขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าชนกกรรมส่งผลให้เกิด
มาไม่ดี ก็เบียดเบียนให้ไม่ดีขึ้นน้อยช้าสิ้นช้า ทำให้ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ
ดำเนินไปไม่สะดวก.

อุปฆาตกรรม กรรมที่ตัดรอน อันนี้แรงกว่าอุปปีพกกรรม,
คือถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาดี ก็ตัดรอนให้เป็นไม่ดีตรงกันข้ามทีเดียว,
ถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาไม่ดี ก็ตัดรอนให้กลับเป็นดีตรงกันข้ามทีเดียว,
บางทีก็ตัดรอนถึงชีวิต คือควรจะได้จะถึงอะไรสักอย่างหนึ่งก็มาอัน
เป็นให้สั้นชีวิตลงโดยฉับพลัน.

กรรมจำแนกโดยกิจคือหน้าที่ เป็น ๔ ข้อ

หมวดที่ ๒ จำแนกโดย กาล ที่ให้ผล ได้แก่

๑. ภิภูชธรรมเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน

๒. อุปปีชเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในภพหน้า ที่เป็น
อันดับจากภพในปัจจุบัน

๓. อปฺรปรเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพสืบ ๆ

๔. อโหสิกรรม กรรมที่ได้มีแล้ว.

ทิวฐธรรมเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบันนั้น หมายถึง กรรมอย่างแรงมาก ที่ให้ผลในปัจจุบันนี้ทีเดียว, เทียบได้เหมือนอย่างว่าบุคคลที่ได้กระทำความชอบเป็นพิเศษ ต่อชาติ ศาสนา หรือพระมหากษัตริย์ และได้รับสุขสนองผลในปัจจุบัน ในด้านตรงกันข้ามก็เหมือนกับบุคคลที่ประกอบกรรมมีโทษร้ายแรง ได้รับทุกข์สนองผลในปัจจุบัน, ในด้านของศาสนาก็มีตัวอย่างเช่น การที่บำเพ็ญทานในพระอรหันต์ โดยเฉพาะที่ได้เล่าไว้ในเรื่องต่าง ๆ, ได้ใส่บาตรแก่พระปัจเจกโพธิหรือพระอรหันต์ที่เข้านิโรธสมาบัติ, โดยปรกติว่าท่านเข้า ๗ วัน ออกจากนิโรธสมาบัตินั้นแล้วก็บิณฑบาต, แล้วใครได้ใส่บาตรท่านตอนนั้นละก็กุศลแรงนัก ให้ผลในภพชาติปัจจุบัน

อุปุ๊ชเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้าซึ่งเป็นอันดับจากภพนี้, ก็ได้แก่นันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว, หรือว่ามหัคคตกรรมในฝ่ายดี หมายถึงการได้สมาธิอย่างสูงจนเป็นขั้นรูปฌานและอรุฌาน, คือถ้าประกอบอนันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว ก็ให้ผลคือว่าไปนรกในภพชาติอันดับนั้นทีเดียว, ถ้ามีมหัคคตกรรมดังกล่าวในฝ่ายดีก็ไปเป็นรูปพรหม อรูปพรหม ในภพอันดับไปทีเดียว.

อปฺรปรเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพเป็นอันดับนั้น ก็หมายถึงกรรมที่ให้เสวยผลในภพที่เป็นลำดับ ๆ ไป ไม่กำหนดว่าภพไหน.

อโหสิกรรม กรรมที่ได้มีแล้ว นี้หมายถึงกรรมที่ให้ผลเสร็จแล้ว หรือว่ากรรมที่ชื่อว่าให้ผลเสร็จเพราะไม่มีโอกาสจะให้ผล, ได้แก่ กรรมที่พระอรหันต์ได้ทำไว้ก่อนแต่ท่านสำเร็จและมีเวลากำหนดที่จะให้ผลแก่ท่านในชาติต่อ ๆ ไป แต่ว่าท่านสิ้นภพสิ้นชาติเสียแล้ว ฉะนั้นกรรม

ดังกล่าวก็ไม่มีโอกาสที่จะให้ผล อันนี้ก็เรียกว่าโหลิกรรมเหมือนกัน.

รวมเป็น ๔ ข้อจัดเป็นหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล
อีกหมวดหนึ่งจัดตาม น้ำหนัก ที่ให้ผล คือ

๑. **ครุกรรม กรรมหนัก**
๒. **อาสันนกรรม กรรมที่ใกล้**
๓. **อาจิณณกรรม กรรมที่สั่งสมมา**
๔. **กตัตตากรรม กรรมที่สักว่าทำมา.**

ครุกรรม กรรมหนักนั้น ก็ได้แก่กรรมที่จะพึงให้ผลในปัจจุบัน
หรือในภพเป็นอันดับดังกล่าวแล้ว.

อาสันนกรรม กรรมใกล้นั้น หมายถึงกรรมเมื่อใกล้ตาย.

อาจิณณกรรม กรรมที่สั่งสมมา หมายถึงกรรมที่ได้ทำมาบ่อย ๆ.

กตัตตากรรม กรรมที่สักแต่จะทำ, นี้มีความหมาย ๒ อย่าง คือ
หมายถึงกรรมที่นอกจาก ๓ ข้อดังกล่าวมาแล้ว หรือว่ากรรมที่ได้ทำ
โดยไม่มีเจตนา ซึ่งท่านว่าก็อาจจะให้ผลได้เหมือนกัน.

ท่านแสดงว่า ครุกรรมให้ผลก่อน, เมื่อครุกรรมไม่มี อาสันนกรรม
ก็ให้ผล, เมื่ออาสันนกรรมไม่มี อาจิณณกรรมคือกรรมที่ทำมาบ่อย ๆ
ก็ให้ผล, เมื่ออาจิณณกรรมไม่มี กตัตตากรรมก็ให้ผล,

ท่านเปรียบเทียบเหมือนอย่างว่า ยืนอยู่บนภูเขาหรือบนที่สูงแล้วก็โยน
สิ่งต่าง ๆ ลงมา มีก้อนหินก้อนอิฐขึ้นไม่ไปไม่โยนโยนอะไรเป็นต้น ของ
ที่หนักก็มาถึงพื้นดินก่อน ของที่เบากว่าก็หล่นมาถึงพื้นทีหลัง, กรรมทั้ง
๔ นี้เหมือนกัน, กรรมที่หนักก็ให้ผลก่อน กรรมที่อ่อนก็รอง ๆ ลงมา.

แต่ว่าข้อเปรียบเทียบอันนี้เคยถูกค้าน คือถูกค้านว่าไม่ถูกเสมอ
ไปที่ว่าโยนของลงมาและของก็จะตกลงมาตามลำดับน้ำหนัก, เพราะ
ว่าถ้าไปโยนในที่แห่งหนึ่งซึ่งสูบอากาศออกหมดแล้วของจะไม่ตกลง

มาตามลำดับอย่างนั้น จะเท่ากันหมด ที่จริงข้อค้านนี้เห็นจะต้องใช้เป็นข้อยกเว้นให้ใช้สำหรับพระอรหันต์ที่เหมือนอย่างว่าสูบเอากิเลสออกหมดแล้ว และเมื่อดับขันธไปแล้วก็แน่นอนว่าเป็นอโหสิกรรมเสียที่เป็นหมดเรื่อง.

เพราะฉะนั้นจึงรวมกรรมที่แบ่งตามกิจไว้ ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล ๔ ข้อ หมวดหนึ่ง ตามน้ำหนักอีก ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ก็รวมเป็น ๑๒ เรียกกันว่า กรรม ๑๒.

อีกอันหนึ่งคือเวร คำว่า เวร นี้เป็นผลที่เกิดขึ้นสืบมาโดยตรงจากกรรมชั่ว, คือเมื่อบุคคลประกอบกรรมชั่ว ซึ่งหมายความว่า จะต้องไปเบียดเบียนบุคคลใดบุคคลหนึ่ง, เช่นว่าเมื่อไปฆ่าเขาทำร้ายร่างกายเขาก็ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ถูกฆ่าถูกทำร้ายร่างกาย, ลักทรัพย์เขา ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ต้องถูกลักทรัพย์ ดังนั้นเป็นต้น, เพราะฉะนั้น บุคคลที่สองซึ่งต้องเป็นตัวกรรม คือเป็นผู้รับผลแห่งการกระทำของบุคคล เมื่อผูกใจเจ็บก็เกิดลักษณะขึ้นอีกอันหนึ่งเรียกว่า เวร ระหว่างบุคคลที่หนึ่งซึ่งเป็นผู้กระทำความกรรม และบุคคลที่สองคือผู้ถูกกระทำ, ดังจะเห็นได้ในปัจจุบันเมื่อบุคคลที่หนึ่งด่า, บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้ถูกด่า ถ้ามีความเจ็บแค้นขึ้นก็ด่าตอบ, เมื่อด่าตอบขึ้นบุคคลที่หนึ่งก็กลายเป็นบุคคลที่สอง และก็ต้องด่าตอบให้แรงขึ้นไปอีก, หนัก ๆ ขึ้นก็ถึงกับทำร้ายร่างกายกัน จนถึงฆ่าฟันกัน ลักษณะดังกล่าวนี้แหละเรียกว่า เวร.

เวรเกิดจากการผูก คือการที่บุคคลที่สองผูกใจเจ็บและคิดทำการแก้แค้น, และเวรนี้ท่านว่าไม่ใช่ผูกกันแต่เฉพาะในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น ยังอาจจะผูกกันต่อไปถึงชาติภพอื่นต่อไปด้วย, และถ้ายังผูกกันอยู่ก็จะต้องมาพบกัน และทำการแก้แค้นกันเป็นการตอบแทนกันไปตอบแทนกันมา, อาจจะมีติดเยื่อไปนานจนกว่าทั้งสองฝ่ายจะเลิกผูก ดังที่เราเรียกกันว่า

อโหสิกรรม. ขออภัยมาขอโทษขออโหสิกรรมมาใช้, และเมื่อเลิกผูกกันเมื่อใด เรายังรับเมื่อนั้น.

เรื่องของการผูกเวรสืบชาติกันไปหลายชาตินี้มีตัวอย่างเทียบได้, เหมือนอย่างการที่ผูกเวรกันระหว่างชาติมนุษย์ อย่างบุคคลที่รวมกัน อยู่ในประเทศชาติ แล้วถูกชาติใดมาข่มเหงรังแก ก็ผูกใจเจ็บกันมา จนถึงชั้นลูกก็ยังรู้สึกเป็นศัตรูกัน ชั้นหลานก็รู้สึกเป็นศัตรูกัน, มีโอกาส ขึ้นเมื่อใดก็แก้แค้นขึ้นเมื่อนั้น, นี่ก็ผูกเวรกันสืบกันไปหลายชั่วคน.

อันที่จริงในด้านดีก็เวรเหมือนกัน แต่เราไม่เรียกว่าเวร เราเรียกว่า **ความกตัญญูกตเวที.** เหมือนดั่งเมื่อบุคคลที่หนึ่งทำคุณให้ บุคคลที่สอง ซึ่งเป็นผู้รับคุณก็มีความกตัญญู นี่ก็เท่ากับว่าผูกใจรู้พระคุณของท่าน และมีกตเวทีคือตอบแทนพระคุณท่านตามโอกาส, อันนี้ก็ป็นเวรเหมือนกัน แต่เป็นเวรไปในทางดี ซึ่งท่านไม่เรียก เรียกแต่ในทางตรงกันข้ามว่าเวร, ส่วนในทางดีเรียกว่ากตัญญูกตเวที. ทั้ง ๒ มีลักษณะเป็นทำนองเดียวกัน.

จุดิจิต

ได้กล่าวถึงปฏิสนธิ และกรรมที่จำแนกออกเป็น ๔ หมวด กระจาย ออกเป็น ๑๒. บัดนี้จะได้กล่าวถึง **จุดิจิต** คือ **จิตที่เคลื่อนออกจากภพนี้** สืบต่อไป

ท่านแสดงว่า **มรณะ** คือ **ความตาย** นั้น เกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ ๑. สิ้นอายุ ๒. สิ้นกรรม ๓. สิ้นทั้งสอง ๔ เพราะกรรมที่ตัดรอนอัน เรียกว่า **อุปัจเจกกรรม**

สิ้นอายุ นั้น คือ เมื่อมีกำหนดแห่งอายุเท่าใด เมื่อถึงอายุเท่านั้นก็เรียกว่าสิ้นอายุ

สังกรรม นั้น มีกำหนดว่าจะต้องเสวยวิบากคือผลของกรรม
อย่างไร เมื่อสิ้นวิบากของกรรมอย่างนั้นก็เรียกว่าสังกรรม.

สังทั้งสอง ก็คือสังทั้งอายุสังทั้งกรรม ตามที่กล่าวมาแล้ว.

พิจารณาอุเขตอายุก็สำเร็จด้วยกรรม แต่ว่าท่านมาตั้งไว้เป็นหัวข้ออีกอันหนึ่ง ก็นำพิจารณาเห็นว่า เป็นการตั้งหัวข้อขึ้นตามที่เป็นไปโดยปรกติ, อย่างความตายของบุคคลบางคนพิจารณาดูแล้วก็อาจลงความเห็นได้ว่า ถึงคราวที่เขาสิ้นอายุ, อีกอย่างหนึ่ง โดยปรกติกำหนดอายุของบุคคลเรียกว่า **อายุกัป** (กำหนดอายุ) เช่น มีกำหนด ๘๐ ปี หรือว่า ๑๐๐ ปี ตามเกณฑ์ที่เป็นไปโดยมาก, เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ในพุทธประวัติว่าพระพุทธเจ้า ถ้าทรงอธิษฐานอายุสังขารด้วยอิทธิบาทภาวนา ก็จะพึงทรงดำรงอยู่กัปหนึ่ง หรือว่าเกินกัปหนึ่ง, ท่านแก้ว่า คำว่า **กัปหนึ่ง** หรือว่า **เกินกัปหนึ่ง** นั้น หมายถึง **อายุกัปปะ** หรือ **ชีวิตกัปปะ** ซึ่งมีกำหนดขนาด ๑๐๐ ปี ซึ่งนับว่าเป็นกำหนดอย่างมากในยุค, เมื่อแก้อย่างนี้ก็อาจจะเป็นวิสัยที่จะเป็นไปได้, เมื่อดำรงชีวิตอยู่จนถึงอายุกัปปะดังกล่าวนั้น จึงสิ้นชีวิต ก็เรียกว่าตายเพราะสิ้นอายุได้เหมือนกัน, ส่วนข้อว่าสังกรรมนั้น ก็อาจจะเห็นได้ในบางคน เมื่อได้รับผลของกรรม บางทีก็เป็นกรรมดีที่ชีวิตยังดำเนินอยู่ บางทีก็เป็นกรรมชั่วชีวิตก็ยังดำเนินอยู่, กรรมดีนั้นยกไว้ เพราะกรรมชั่วอย่างบางคนเสียจริตและกิดำเนินชีวิตเช่นกินนอนอย่างสัตว์ดิรัจฉานบางจำพวก แต่ก็ไม่ใช่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้, ถ้าหากว่าเป็นคนอื่นไปทำอย่างนั้นเข้าก็น่าจะเป็นโรคอะไรอย่างร้ายแรงเป็นอันตรายอย่างไม้ช้า, แต่บุคคลเช่นนั้นไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้ และบางทีก็อยู่ไปได้นาน ๆ อย่างนี้ก็ น่าจะเห็นว่าอยู่ได้ด้วยกรรม คือ ผลของกรรมชั่วที่จะต้องมาเป็นอย่างนั้นยังไม่สิ้น สังกรรมเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น, และเรื่องนี้ก็ยังมีคติของคนเก่า ๆ

ตั้งเช่นเป็นสมภารเจ้าวัดจะสร้างโบสถ์ขึ้นใหม่ ก็ถือกันว่าถ้าทำโบสถ์ให้เสร็จก็จะอายุสั้น, เพราะฉะนั้น ผู้ที่เชื่อมตินี้ก็จะต้องให้เหลืออะไรไว้อย่างหนึ่งที่ยังไม่เสร็จ นี่ก็กลัวว่าจะสิ้นกรรมหรือว่าสิ้นอายุเหมือนกัน. แต่ว่าความเชื่ออย่างนี้พิจารณาดูแล้วก็จะไม่มีเหตุผล และก็อาจจะเกิดจากการสังเกต, เพราะว่าการสร้างโบสถ์นั้นไม่ใช่ทำได้ง่าย และสมภารเจ้าวัดผู้สร้างโบสถ์ในชนบทนั้นโดยมากก็อายุมาก ๆ เมื่อดำริสร้างโบสถ์ขึ้น บางทีก็ใช้เวลาหลายปี บางทีก็ถึง ๑๐ ปี, เมื่อเป็นเช่นนี้ถึงจะไม่สร้างโบสถ์ก็ต้องตายแน่เหมือนกันเพราะนานปี, แล้วก็อาจจะเป็นอย่างนี้เห็นกันหลาย ๆ รายเข้า ก็เลยมักจะถือว่าสร้างโบสถ์เสร็จแล้วก็อายุจะสั้น.

ส่วนที่ตายเพราะ **อุปัจเจตกกรรม** กรรมที่ตัดรอนนั้น ยกตัวอย่างก็เช่นประสบอุบัติเหตุหรือว่าถูกฆาตกรรม ซึ่งโดยปรกติอายุก็จะดำเนินต่อไปอีก, แต่ว่าเมื่อมีเหตุตัดรอนให้สั้นชีวิตลงโดยปัจจุบันทันด่วน นี้ก็จัดเป็นอีกประเภทหนึ่ง เป็นประเภทที่ ๔.

ท่านได้แสดงถึงจิตและอารมณ์ของจิตในขณะที่จะตายไว้ว่า ในเวลาที่บุคคลกำลังจะตายนั้น กรรมที่จะให้เกิดปฏิสนธิในภพอื่น หรือว่ากรรมนิमित คือ เครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ได้เคยใช้มา เคยพบเคยเห็นมา ในขณะที่ตนทำกรรมนั้น ๆ หรือว่า **กตนิमित** คือกตที่ไปที่ตนจะต้องไปเสวยในภพที่จะเกิดขึ้นในลำดับ ก็จะปรากฏขึ้นในทวารทั้ง ๖ ทวารใดทวารหนึ่งตามกำลังของกรรม, ต่อจากนั้น จิตสันดานคือความสืบทอดของจิตก็จะปรารภคือห่วงอยู่กับอารมณ์ที่มาปรากฏนั้น เป็นจิตที่บริสุทธิ์หรือว่าเป็นจิตที่เศร้าหมองตามกำลังของกรรมที่กำลังให้ผลอยู่และก็น้อมห่วงไปในคติคือที่ไป ซึ่งจะต้องไปเสวยตามสมควรแก่ภพที่จะเกิดขึ้น มักจะเป็นไปดังนี้โดยมาก, และกรรมที่จะให้เกิดขึ้นต่อไปนั้น ซึ่งตนได้เคยกระทำไว้แล้ว ก็จะปรากฏเหมือนอย่างเป็นการ

ที่ตนกำลังกระทำอยู่ในบัดนั้น, ในฝ่ายชั่วเช่นได้ฆ่าได้ลักไว้ ปาณาติบาต หรืออกินนาทานก็จะปรากฏ เหมือนกำลังกระทำอยู่ในเวลานั้น, หรือว่าในฝ่ายดี ทาน ศีล ที่ตนได้บำเพ็ญไว้ก็จะปรากฏ คล้ายกับว่าได้กำลังบำเพ็ญอยู่ในเวลานั้น. จุติจิต คือ จิตสุดท้าย ในภพปัจจุบันก็จะเกิดขึ้น ในที่สุดของวิถิจิต หรือว่าในขณะที่สิ้นภวังคจิตแล้วก็ดับไป ตอนนี้เรียกว่า ตาย.

ในอันดับของเวลาที่จุติจิตในภพก่อนเกิดขึ้นและดับไปนั้น ปฏิสนธิจิตซึ่งสืบต่อภพใหม่ก็ปรากฏขึ้นทันที และก็ปรารภอารมณ์ที่จุติจิตในภพก่อนนั้นได้ยึดถือมาแล้วมาต่อเนื่องกัน.

สำหรับ **มรณะ** คือความตายจะมีขึ้นได้นั้น ก็ต่อเมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นอารมณ์ที่ดำรงอยู่ด้วยกรรม หรือกรรมนิमित หรือคตินิมิตดังกล่าวมาแล้ว มรณะกล่าวคือจุติจิต จึงเกิดขึ้น, โดยปรกตินั้น ท่านแสดงว่าบุคคลผู้ที่ได้ถือปฏิสนธิมาแล้ว จิตก็ปรารภอารมณ์หรือหน่วงอยู่กับอารมณ์ จำเดิมแต่ลำดับของปฏิสนธิจิตครั้งแรกนั้นเรื่อยมาจนถึงจุติจิตบังเกิดขึ้นในครั้งสุดท้าย, เมื่อวิถิจิตที่ดำเนินไปไม่เกิดมีขึ้น จิตนั้นก็ไม่ใช่ขาดสาย แต่อย่างยิ่งสืบต่ออยู่เป็นภวังคจิต เป็นไปเหมือนอย่างกระแสน้ำ, และในที่สุดเมื่อจุติจิตบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ปฏิสนธิจิตที่บังเกิดขึ้นในภพใหม่ก็ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ เหมือนล้อของรถที่แล่นไป, ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ว่าอย่างนี้.

สำหรับพระสูตรนั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสแสดงไว้โดยละเอียด เหมือนอย่างที่กล่าวมา แต่ว่าได้ทรงแสดงโดยหลักธรรม, เช่นว่า เมื่อจิตเศร้าหมองก็หวังทุกคติได้ เมื่อจิตไม่เศร้าหมองก็หวังสุคติได้ น้ำหนักในพระสูตรตันตะที่พระพุทธเจ้าแสดงนั้น มุ่งทางปฏิบัติธรรม ดังเช่น

ตราให้ละชั่ว ทำดี ชำระจิตของตนให้ผ่องใส, และได้ทรงแสดงหลักของการปฏิบัติไว้ อันเป็นหลักที่จะพึงพิสูจน์ได้ด้วยตนเองให้รู้ได้ในปัจจุบัน, แต่ในด้านที่จะพึงรู้ได้เฉพาะตนสำหรับท่านผู้มีญาณพิเศษ ดังเช่นมี จตุปปาตญาณ รู้จิตและอุปติของสัตว์ทั้งหลายไม่ได้ทรงแสดงไว้, เพราะแม้จะทรงแสดงไว้ ก็รู้ได้เฉพาะผู้ที่มีญาณหยั่งรู้อันพอกันเท่านั้น และก็ไม่เกิดประโยชน์ในด้านปฏิบัติ, เพราะฉะนั้นจึงได้มุ่งแสดงชี้แจงในข้อที่จะเป็นประโยชน์ในด้านปฏิบัติ, ดังที่ใช้คำว่า เป็น **อาทิพรหมจรรย์** คือ **เป็นต้นพรหมจรรย์** คือเป็นต้นความประพฤติดีประพฤติชอบ.

มีข้อที่ควรสังเกตการใช้ศัพท์ คือ **อารมณ** กับ **อาลัมพะ** คำว่า **อารมณ** นี้ เรียกตามศัพท์ว่า **อาร์มณะ** เขียน **ณ** การันต์, แต่ที่เขียนกันมักจะชอบใช้ **ย** การันต์ เป็นการเขียนไม่ถูก, ต้องใช้ **ณ** การันต์ และมักแปลกันว่า **สิ่งเป็นที่มายินดี**, โดยความนั้น หมายถึง **เรื่องที่จิตคิดหรือเรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตครุ่นถึง**, เมื่อจิตคิดถึงเรื่องรูป ก็เรียกว่า **รูปารมณ** (อารมณคือรูป), เมื่อจิตคิดถึงเรื่องเสียง ก็เรียกว่า **สัททารมณ** (อารมณคือเสียง) เป็นต้น. และตามที่ใช้โดยมาก อายุตนะภายใน ๖ มีตาหู เป็นต้น ถ้าเรียกว่า อายุตนะ เช่น จักขุอายุตนะ โสตายตนะ, อีกฝ่ายหนึ่งคืออายุตนะภายนอก มีรูปเสียง เป็นต้นที่คู่กัน ก็เรียกว่าอายุตนะเหมือนกัน เช่น รูปายตนะ สัททายตนะ. แต่ถ้าเรียกอายุตนะภายในว่า ทวาร เช่น จักขุทวาร โสตทวาร ก็เรียกอายุตนะ ภายนอกว่าอารมณ เช่น รูปารมณ สัททารมณ เป็นคู่กัน.

แต่ว่าในอภิธรรมมักใช้เรียกว่า **อาลัมพะ** แปลว่า **ที่หน่วงหรือเครื่องหน่วง** หมายถึงเป็นที่หน่วงของจิตหรือเป็นเครื่องหน่วงของจิต เมื่อจิตหน่วงอยู่ในรูป ก็เรียกว่า **รูปอาลัมพะ**, เมื่อจิตหน่วงอยู่ในเสียง

ก็เรียกว่า **สัททาอาลัมพะ**. โดยความก็เป็นอันเดียวกัน แต่ว่าใช้ศัพท์
 ขึ้นใหม่อีกศัพท์หนึ่ง.

อีกข้อหนึ่งก็คือคำว่า **จुติ ปฏิสนธิ** กับ **ชาติ มรณะ**. **จुติ เคลื่อน
 ปฏิสนธิ สืบต่อ** ใช้ในคัมภีร์นี้, **จुติจิต จิตที่เคลื่อน ปฏิสนธิจิต จิตที่สืบ
 ต่อ** ใช้อย่างนี้แสดงว่ามีผู้เคลื่อนออกไปและมีผู้ที่ปฏิสนธิคือสืบต่อใน
 ภพใหม่, เหมือนอย่างว่าออกไปจากบ้านหนึ่งและเข้าไปสู่อีกบ้านหนึ่ง
 ก็ต้องมีผู้ที่ออกไปจากบ้านเก่าแล้วก็เข้าไปสู่บ้านใหม่, ถ้าหากว่าไม่มี
 ผู้ที่ออกไปและเข้าไปก็ไม่เรียกว่าออกไม่เรียกว่าเข้า ไม่เรียกว่าเคลื่อน
 ไม่เรียกว่าต่อ, อันนี้ก็เป็นอย่างอื่นหนึ่งที่ควรคิด.

แต่ที่ชื่อว่า **ชาติคือเกิด** และ **มรณะคือตาย** นั้น เห็นได้ว่าใช้สำหรับ
 สังขารร่างกายโดยส่วนเดียว คือเมื่อก่อเกิดสังขารขึ้นก็เป็นชาติความ
 เกิด และเมื่อสังขารร่างกายนี้แตกสลายก็เป็นมรณะความตาย. ถ้าหาก
 ว่าจะมีแต่มรณะคือความตายไปทุกส่วนทุกสิ่ง บุคคลก็มีชาติเพียงชาติ
 เดียว แต่นี่มีมตการสืบชาติ เพราะฉะนั้น เมื่อมุ่งจะพูดถึงผู้ที่สืบชาติ
 ก็ต้องใช้คำว่า **จुติ ปฏิสนธิ**

ในที่เช่นนี้ เมื่อพูดถึงสัตว์ ท่านแสดงว่า **จुติ อุปบัติ**, **จुติ** คือ **เคลื่อน**
 ก็เป็นคำเดียวกันกับคำคู่ต้น, **อุปบัติ** แปลว่า **เข้าถึง** ใช้แทนคำว่า **ปฏิสนธิ**
 ความเป็นทำนองเดียวกัน, ดังในจตุปปาตญาณของพระพุทธเจ้าที่แสดง
 ว่าทรงได้ในยามที่สองของราตรี, **ใต้ทรงมีพระญาณหยั่งรู้จुติและอุปบัติ**
ของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม, **สัตว์ทั้งหลายที่ประกอบด้วยกาย**
ทุจจริต วิจิตุจจริต มโนทุจจริต คำว่า**พระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฎฐิ สมาทาน**
กรรมของมิจฉาทิฎฐิ กายแตกทำลายตายไปแล้ว ก็เข้าถึงอบาย **ทุกติ**

วินิบาต นรก, ส่วนสัตว์ผู้ถึงพร้อมด้วยกายสุจริต วจิสฺสุจริต มโนสุจริต ไม่ต่ำกว่าพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ สมทานกรรมของสัมมาทิฏฐิ กายแตกสลายตายไปแล้วเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์^๑ ในพระบาลีนี้ใช้คำว่า สัตว์ที่แปลว่า ผู้ข้อง ข้องอยู่ด้วยวิชาความไม่รู้จริง ตัดทอนความดีนรนทะยานอยาก อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นเป็นต้น.

แต่ว่าที่ชื่อว่าสัตว์นั้นอยู่ตรงไหน อยู่ตรงจิตหรือว่าตรงวิญญาณ และสัตว์ที่จะไปอุปบัติในภพใหม่นั้นอะไรไป? นี่ท่านไม่ได้แสดงไว้, แต่ก็พึงเห็นได้ว่า ร่างกายนั้นไม่ไปแน่ เพราะว่าแตกทำลายอยู่ในโลกนี้. ส่วนที่จะพึงไปนั้นก็เป็นสิ่งที่ไม่อยู่ในวิสัยของประสาทคือจักขุประสาท โสตประสาทเป็นต้น, และเมื่อได้ค้ำปัญหาไว้เช่นนี้ ผู้คิดในรุ่นต่อ ๆ มาจึงได้แสดงออกไปต่าง ๆ เรียกกันว่า วิญญาณบ้าง เรียกกันว่าจิตบ้าง.

ในอภิธรรมนี้ก็เป็นที่หนึ่ง ที่ท่านแสดงว่าปฏิสนธิจิตในภพใหม่นั้นเกิดต่อกันไปทีเดียว, แต่ว่าภวังคจิตที่เป็นตัวจิตยืนพื้นนั้น ขาดกระแสนั้นไปเสียตอนหนึ่ง ถ้าเหมือนอย่างกลุ่มด้ายก็แปลว่าด้ายนั้นขาดไปเสียตอนหนึ่งแล้วก็ตั้งกลุ่มใหม่, แต่ก็เกิดปฏิสนธิจิตขึ้นต่อกันไปทันทีเหมือนอย่างล้อรถ.

จิต

ได้กล่าวถึงจิตและเจตสิกมาแล้ว บัดนี้จะกล่าวถึงหมวดที่ ๓ คือ รูป ซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งจิตและเจตสิก.

รูปนั้น แบ่งออกเป็น ๒ หมวดใหญ่ คือ ๑ มหาภูตรูป แปลว่า รูปที่เป็นภูตะใหญ่ ๒. อุปาทายรูป แปลว่า รูปอาศัย.

๑. ที. ปาฎิ. ๑๑/๕๔/๒๘-๙.

รูปที่เป็นภูตะใหญ่อันเรียกว่ามหาภูตรูปนั้น ได้แก่ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน คือ ส่วนที่แน่นแข็ง, อาโปธาตุ ธาตุน้ำ ได้แก่ ส่วนที่เอิบอาบ เตโชธาตุ ธาตุไฟ ได้แก่ส่วนที่อบอุ่น, วาโยธาตุ ธาตุลม ได้แก่ ส่วนที่พัดไหว, หมายถึงรูปที่มีลักษณะดังกล่าว อันเป็นที่รวมของรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ

อุปาทายรูป แปลว่า *รูปอาศัย* ก็หมายถึงอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปนั้น แบ่งย่อยออกไปเป็นหมวด ๆ คือ ปสาทรูป รูปที่เป็นประสาท คือ มุ่งถึงส่วนที่ให้สำเร็จการเห็น, การได้ยิน เป็นต้น. ส่วนที่ให้สำเร็จการเห็นก็เรียกว่าจักขุ, ส่วนที่ให้สำเร็จการได้ยินก็เรียกว่าโสตตะ, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้สึกก็เรียกว่าฆานะ, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้สึกเรียกว่าชีวหา, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้สึกต่อสิ่งที่สัมผัสก็เรียกว่ากายะ. นี่คือส่วนที่เป็นประสาท คือให้สำเร็จกิจดังกล่าวมาแล้วไม่ได้มุ่งถึงส่วนประกอบต่าง ๆ, ดังเช่นที่เราพูดว่าลูกตา เราก็บูตรวม ๆ ถึงลูกตาทั้งหมด, แต่เป็นส่วนที่เป็นประสาทนี้มุ่งเฉพาะส่วนที่ให้สำเร็จการรู้เท่านั้น, ถ้าเป็นรูปของดวงตาทั้งหมดมีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อักขิ แปลว่านัยน์ตา ประสาทรูปจึงมีอีกส่วนหนึ่ง.

โคจรรูป *รูปที่เป็นโคจร* คือ เป็นที่เกี่ยวไปของจิต หมายถึงอารมณ์ของจิต, คำว่า *โคจร* นั้น แปลตามศัพท์ว่า *ที่เกี่ยวไปของโค*, ธรรมดาว่าโคย่อมจะเกี่ยวไปในที่ที่มีหญ้าเขียวสด ที่จะเป็นอาหารแห่งตน, จิตก็เหมือนกันก็ย่อมเกี่ยวไปในอารมณ์ที่ปรารถนา, เพราะฉะนั้น จึงได้นำชื่อที่เกี่ยวไปของโคอันเรียกว่าโคจรนั้นมาเป็นชื่อแห่งที่เกี่ยวไปของจิตด้วย โดยเรียกว่าโคจรเหมือนกัน หมายถึงส่วนที่คู่กันกับปสาทรูปนั้น, ได้แก่ รูป คือส่วนรูปที่ตาได้เห็น, สัทตะ เสียงที่หูได้ยิน, คันธะ กลิ่นที่จมูกได้รับ, รสตะ รสที่ลิ้นได้ลิ้ม, และโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง อัน

โผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายได้ถูกต้องนั้น ถ้าเต็มก็ก็ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เพราะเป็นสิ่งที่กายถูกต้องได้ทั้งนั้น, แต่ท่านนับเอา ๓ ข้อ เว้นแต่น้ำ เพราะว่ามันนั้นท่านแสดงว่าเป็นธาตุผสม, เมื่อนับรวม โคจรรูปทั้งหมดก็เป็น ๕ เหมือนกัน, แต่ว่าท่านนับเพียง ๔ คือ นับรูป, เสียง, กลิ่น, รส, เท่านั้น, ส่วนโผฏฐัพพะนั้นถือว่ารวมอยู่กับรูปข้อที่หนึ่ง คือเป็นรูปที่ตาเห็นด้วย และเป็นรูปที่กายถูกต้องได้ด้วย จึงรวมเข้าเป็นข้อเดียวกัน.

ภาวะรูป รูปที่เป็นภาวะ, มี ๒ คือภาวะเป็นหญิงและภาวะเป็นชาย, ภาวะเป็นหญิงนั้นก็ได้แก่รูปที่มีลักษณะอันกำหนดได้ว่าเป็นหญิง ปุริสภาวะ ภาวะเป็นชายนั้นได้แก่รูปที่มีลักษณะอันจะพึงกำหนดได้ว่าเป็นชาย.

หทัยรูป รูปหัวใจ ก็ได้แก่หทัยวัตถุ แปลว่าที่ตั้งแห่งหทัย, โดยตรงหทัยวัตถุนี้ท่านหมายถึงหัวใจที่เป็นอวัยวะสำหรับสูบฉีดโลหิตในร่างกาย เพราะถือว่าเป็นวัตถุคือเป็นที่ตั้งของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อันรวมเรียกว่าเป็นหทัย.

ชีวิตรูป รูปชีวิต หมายถึงชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต, เพราะว่าร่างกายทั้งหมดนี้ เมื่อยังมีชีวิต ชีวิตย่อมบำรุงรักษาไว้ ไม่ให้เน่าเปื่อยแตกสลาย ถ้าไม่มีชีวิตินทรีย์ก็สิ้นผู้บำรุงรักษาร่างกายก็เน่าเปื่อยแตกสลาย, เพราะฉะนั้น มุ่งถึงตัวมีชีวิตที่มีอยู่ในรูปทั้งสิ้น หรือว่ารูปทั้งสิ้นที่เป็นตัวมีชีวิตอยู่นี้ตั้งชื่อว่าเป็นชีวิตรูป.

อาหารรูป รูปอาหาร ก็หมายถึงอาหารที่บริโภค เช่น คำข้าวที่บริโภค, โดยตรงก็หมายถึงโอชะ คือโอชะของอาหารที่ซึมซาบในร่างกาย มุ่งถึงอาหารที่ซึมซาบในร่างกายนี้ ก็ตั้งชื่อเรียกว่าอาหารรูป.

ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ กัมมहाกุตรูปอีก ๔ ก็รวมเป็น ๑๘ รูปทั้ง ๑๘ นี้มีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง เช่น

เรียกว่า **สภาวะรูป** รูปที่มีภาวะของตน อย่างเช่นจักขุประสาท โสตประสาท ก็มีภาวะของตนเอง.

เรียกว่า **ลักษณะรูป** แปลว่า รูปที่มีลักษณะของตน มีอธิบายเช่นเดียวกับสภาวะรูป.

เรียกว่า **นิปผันนรูป** แปลว่า รูปสำเร็จ คือเป็นรูปมาแล้ว อย่างจักขุประสาท โสตประสาทนั้น ก็มีรูปสำเร็จของตนเองมาแล้ว.

อนึ่ง ท่านยังแสดง **อุปาทายรูป** รูปอาศัย ไว้อีกหลายอย่าง คือ **ปริเฉทรูป** แปลว่า รูปเป็นที่กำหนด หมายถึงอากาศธาตุ คือธาตุอากาศในร่างกายนี้, หมายถึงช่องว่างในร่างกายนี้, อธิบายว่าในร่างกายอันนี้อวัยวะต่าง ๆ อยู่ตามที่แห่งตน ไม่ปะปนกัน เช่น จักขุทั้งสองก็อยู่ตามที่ของตน โสตคือหูก็อยู่ตามที่ของตน ก็เพราะมีอากาศธาตุเป็นเครื่องปันเขตแดน, ถ้าไม่มีเครื่องปันเขตแดน อวัยวะต่าง ๆ ก็จะปะปนกัน. เรื่องนี้ถ้าคิดดูตามความคิดแม้ในปัจจุบันนี้ก็มิเคঁาเงื่อนอยู่ ดังเช่นที่ท่านแสดงว่าในร่างกายของคนนี้ มีช่องว่างอยู่มาก ถ้าจะยุบรวมเข้าไม่ให้เหลือช่องว่างอยู่เลยทั้งหมด ก็จะเล็กลงเพียงนิดเดียวเท่านั้น, ความคิดของบางท่านในปัจจุบันก็ว่าอย่างนี้, แต่ว่าในที่นี้ท่านแสดงว่า ปริเฉทรูปรูปเป็นเครื่องกำหนดเขตแดนได้แก่อากาศธาตุ.

วิญญูตรูป รูปคือวิญญูติ แปลว่า เป็นเหตุที่รู้จัก มี ๒ คือกายวิญญูติ กิริยาที่รู้จักกันทางกาย **วจีวิญญูติ** กิริยาที่รู้จักกันทางวาจา, กายวิญญูติได้แก่ กิริยาที่กระทำทางกาย เช่น ชีมือเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ในสิ่งที่ชี้้นั้น หรือว่าสันตริษะเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่าปฏิเสธ หรือ

ว่าพยักหน้าเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่ารับ เป็นต้น กิริยาทางกาย
 ที่สำหรับให้คนอื่นรู้ความประสงค์นี้เรียกว่า กายวิญญูติ, ส่วนการพูด
 ให้คนรู้ความประสงค์ทางวาจาเรียกว่า จีวิญญูติ, อันที่จริงถ้าเป็นกิริยา
 ก็ไม่ใช่เรียกว่ารูป, แต่ที่หมายถึงว่าในการที่แสดงกิริยาทางกายทาง
 วาจาเพื่อให้รู้ความประสงค์นั้น ก็ต้องแสดงด้วยรูป, เพราะฉะนั้น คนอื่น
 เขาจึงเห็นกายคือเห็นกายที่แสดงกิริยาทางกาย เห็นกายที่แสดงกิริยาพูด,
 มุ่งถึงรูปที่ต้องแสดงกิริยาดังกล่าวนั้นเรียกว่าวิญญูติรูป.

วิการรูป *รูปที่วิการ* คือว่า *แปรเปลี่ยนไป* คือหมายความว่าเป็น
 รูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ, ได้แก่ **รูปัสสสหุตา** *ความเบาแห่งรูป* หมายถึง
 ว่ารูปของคนเป็นนี้เบา แต่ว่าถ้าเป็นรูปของคนตายก็หนัก, **รูปัสสมมุกตา**
ความอ่อนของรูป ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่มีอาการอ่อนสลวย อย่าง
 จะคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกก็เคลื่อนไหวได้โดยสะดวก **รูปัสสกกัมมัญญตา**
ความควรแก่การงานแห่งรูป ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่ทำงานอะไร
 ได้โดยปกติ และวิญญูติทั้ง ๒ ดังกล่าวนั้น, แต่ว่าวิญญูติทั้ง ๒ ได้
 กล่าวแยกประเภทไว้แล้ว จึงนับวิการรูปเพียง ๓ นอกจากนั้น.

ลักษณะรูป *รูปที่มีลักษณะเป็นเครื่องกำหนด*, ได้แก่ **รูปัสสอุจโย**
ความสังสมแห่งรูป หมายถึงความเกิดขึ้นและเติบโตมาโดยลำดับ, **รูปัสสสันตติ**
ความสืบต่อแห่งรูป หมายถึงรูปที่สืบต่อกันมาโดยลำดับ, **รูปัสสชรรตา**
ความชราแห่งรูป ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรม
 มาโดยลำดับ, **รูปัสสนิจจตา** *ความไม่เที่ยงแห่งรูป* หมายถึงลักษณะ
 ที่เรียกว่าไม่เที่ยงสุดท้ายก็คือความตาย. ความสังสมแห่งรูปและความสืบ
 ต่อแห่งรูปนั้นรวมเรียกว่า *ชาติ* คือความเกิด, ความชราแห่งรูปนั้นรวม
 เรียกว่า *ชรา* ความแก่, ความไม่เที่ยงแห่งรูปนั้น ก็จัดเป็นมรณะความ
 ตาย, อันนี้เรียกว่า **ลักษณะรูป** *รูปที่เป็นเครื่องกำหนด*, คือกำหนดให้เห็น

ความเกิด ความแก่ ความตาย, เพราะว่าความเกิด ความแก่ ความตายนั้น ก็ปรากฏอยู่ที่รูป เห็นได้ที่รูป กำหนดได้ที่รูป, รูปที่แสดงลักษณะดังกล่าวมานั้นจึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าลักษณรูป.

ฉะนั้น จีวรมารูปในตอนท้ายนี้เป็น ปริจเฉทรูป ได้แก่ อากาศธาตุ ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูปอีก ๔ จีวรมารูปทั้งหมดเป็น ๒๘, รูปทั้งปวงนี้ก็เป็นมหาภูตรูป ๔ อุปาหารรูป ๒๔.

ในรูปเหล่านี้ มีข้อที่ควรกำหนดไว้คือ ปริจเฉทรูป อันหมายถึง อากาศนั้นก็ไม่ใช่เป็นรูปแท้ เพราะว่าเป็นช่องว่าง แต่ว่าเป็นช่องว่างที่ประกอบอยู่ในร่างกายอันนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่าในรูปเหล่านี้มีอยู่ ๘ ข้อที่รวมกันอยู่ โดยไม่แยกกัน, ได้แก่ วรรณะ แปลว่า สี หมายถึงรูปที่ตาเห็น, รูปที่ตาเห็นนั้นท่านว่าเห็นได้แต่สี เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า วรรณะ ๑ คันธะ กลิ่น ๑ รส รส ๑ โอชา ได้แก่ โอชาที่เกิดจากอาหาร ๑ และ มหาภูตรูป ทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม, รวมทั้ง ๘ ประการนี้ เป็นรูปที่ไม่มีแยกกันรวมกันอยู่เสมอ จึงเรียกว่า อวินิพโกรูป แปลว่า รูปที่ไม่พราวออกจากกัน ไม่แยกออกจากกัน ส่วนรูปนอกจากนี้สามารรถจะแยกออกจากกันได้, จึงเรียกว่า วินิพโกรูป แปลว่า รูปที่แยกออกจากกันได้.

อนึ่ง พึงทราบเกสัดในเรื่องของจิตเพิ่มเติมอีกเล็กน้อย ใน มรณาสันนวิธิ คือ ใน วิถีจิตที่ใกล้ต่อมรณะ เมื่อจิตได้ยึดหน่วงอารมณ์แห่งกรรม, กรรมนิमित, คตินิมิต ดังกล่าวมาแล้ว จุตติจิต จิตที่เคลื่อน ก็เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ก็สิ้นภวังคจิต จึงขาดสายกันไปตอนหนึ่ง, ปฏิสนธิจิต ในภพใหม่ก็เกิดขึ้นสืบต่อไป.

คราวนี้ ในช่องว่างระหว่างจุดิจิตและปฏิสนธิจิตนั้น ในวาทะที่กล่าวถึงจุดิจิตนี้โดยตรงก็คือ วาทะของฝ่ายเถรวาทนี้ได้แสดงเพียงว่า ปฏิสนธิจิตนั้นเกิดติดต่อกันเป็นอนันตรปัจจัย คือว่าเป็นปัจจัยที่เกิดสืบต่อกันเป็นลำดับไปทีเดียว, คือเมื่อจุดิจิตเกิดดับไป ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นสืบต่อไปทันที, แต่ในระหว่างนั้น ภาวังคจิตซึ่งเป็นตัวยืนพื้นก็สิ้นสุดเป็นอันขาดตอนไปเสียตอนหนึ่ง, เมื่อเป็นเช่นนี้ใครเป็นผู้ไปปฏิสนธิเป็นปฏิสนธิจิตขึ้นใหม่?

ข้อนี้ท่านได้เว้นไว้ไม่กล่าวถึง, กล่าวถึงแต่เพียงว่าเกิดขึ้นเป็นปฏิสนธิจิตเท่านั้น.

แต่ว่ามีวาทะอีกฝ่ายหนึ่ง ได้แสดงว่ามีช่องว่างอยู่ในระหว่าง คือเป็น อันตระ คือเป็นช่องว่างในระหว่าง เรียกว่า อันตระภาวะ ภาวะที่มีอยู่ในระหว่างแห่งจุดิจิตและปฏิสนธิจิตในภพใหม่.

เมื่อแสดงอย่างนี้ก็เป็นช่องให้ความสันนิษฐานแตกแยกออกไปเป็นต่าง ๆ กัน, แต่ว่าวาทะตามวาทะต้นนั้นไม่ได้แสดงอันตระภาวะคือช่องว่างในระหว่าง แสดงว่าต่อกันไปทีเดียว, แต่ไม่ได้ตั้งและตอบปัญหาว่าใครเป็นผู้ไปต่อ เพราะว่าสิ้นภาวังคจิตขาดตอนกันไป เป็นอันว่าทั้งปัญหาไว้ให้ไปตอบกันเอง.

ส่วนขณะจิตหนึ่ง ๆ ที่ว่าประกอบด้วย อุปาทะ ความเกิดขึ้น ฐิติ ความตั้งอยู่ นิโรธะ ความดับ, เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง ๆ, มีบางคัมภีร์แสดงว่าเร็วมาก ด้วยแสดงว่าเวลาขนาดดีดนิ้วมีอหนหนึ่งก็ขนาดแสนโกฏิขณะจิต ว่าไว้อย่างนั้น, และอายุของรูปธรรม ๑๗ ขณะจิตเท่ากับอายุของรูปธรรมหนึ่งนั้น, รูปธรรมในที่นี้ บางคัมภีร์แสดงว่าไม่ใช่หมายถึง รูปที่ตาเห็น, แต่หมายถึง อุนหเตโช คือเตโชธาตุ อันได้แก่ความร้อนหรือความอบอุ่น, ก็คล้าย ๆ กับเป็น พลังงานของรูป.

และในเรื่องที่เกี่ยวกับเตโชธาตุนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมก็มีแสดงไว้คล้าย ๆ กับในปัจจุบันเหมือนกัน, คือที่เรียกว่าหนานั้น ท่านว่ามีเตโชธาตุน้อยเท่านั้น

รูป ๒๘ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ได้มีจัดปันประเภทอีกหลายอย่าง เช่นว่าจัดปันเป็นรูปหยาบ, เป็นสุขุมรูป รูปละเอียด

ประสาททั้ง ๕ กับโคจร คือ วิสัยหรืออารมณ์ที่คู่กับประสาททั้ง ๕ เรียกว่าเป็นรูปหยาบ เช่น จักขุประสาทก็เป็นสิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ และรูปที่ตาเห็นก็เป็นของหยาบ เพราะว่ามีมองเห็นได้ จับต้องได้ หรือว่าอาจสัมผัสได้.

ส่วนรูปที่นอกจาก ๒ หมวดนี้เรียกว่าเป็น สุขุมรูป รูปละเอียด เช่น ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์ คือชีวิต, ซึ่งนับว่าเป็นชีวิตรูป, เป็นของละเอียด จับไม่ถูกว่าส่วนไหนที่มีลักษณะรูปร่างเป็นอย่างไร เพราะเป็นสิ่งที่ประกอบอยู่กับรูปทั้งปวง, หรืออย่างกิริยาที่รับรู้ทางกายที่เรียกว่า กายวิญญูติ กิริยาที่รับรู้ทางวาจาเรียกว่า วจวิญญูติ ที่จัดเป็นรูปด้วย เพราะรูปแสดงอาการเช่นนั้น, จะจับตัววิญญูติทั้งสองนี้โดยเฉพาะก็ไม่ได้ เพราะว่าประกอบอยู่กับรูปอื่น ๆ นั้นเอง, รูปอื่นนั้นแสดงกิริยา และกัตั้งชื่อเรียกขึ้นเป็นอีกพวกหนึ่ง, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสุขุมรูป เป็นรูปละเอียด,

อีกอย่างหนึ่ง ตาและหูทั้งสองนี้ เรียกว่า เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ไม่ต้องมาถึงตัว เพราะว่ารูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน เป็นสิ่งที่มีอยู่ในที่ไกลจากตัวเอง แต่ว่า จมูก ลิ้น และกายนี้ เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ต้องมาถูกถึงตัว รวมทั้ง ๕ นี้ก็เรียกว่าเป็นรูปที่รับอารมณ์, แต่ว่านอกจากนี้ ก็เรียกว่าเป็นรูปที่ไม่รับอารมณ์.

รูปทั้งปวงเหล่านี้มีสมมุติฐานที่เกิดได้แต่ กรรม กิจ ฤดู และอาหาร, ทั้ง ๔ นี้ เรียกว่าเป็น รูปสมมุติฐาน, แปลว่า เป็นที่เกิด หรือว่า เป็นที่ตั้ง ของรูป.

กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่บุคคลได้ปรุงแต่งไว้, ได้ก่อให้เกิด รูปในปฏิสนธิ, เพราะฉะนั้น เมื่อหมายถึงรูปในปฏิสนธิ ก็เรียกว่าเป็น รูปที่เกิดจากกรรม.

จิตที่ดำเนินสืบต่อมาก็ทำให้เกิดรูปต่าง ๆ ที่เนื่องกับจิต เป็นต้น รูปที่เป็นกายวิญญูติให้รู้ทางกาย วจวิญญูติ ให้รู้ทางวาจา นี้ก็เกิดจาก จิตที่ก่อเจตนาให้แสดงกิริยาให้รู้ตั้งนั้น.

คราวนี้เมื่อรูปก่อกำเนิดขึ้น ตั้งอยู่ เตโชธาตุที่มีสมัญญา คือว่า เรียกกันว่าเย็น ว่าร้อน ก็มีส่วนช่วยดำเนินรูปสืบต่อไป, รูปที่เตโชธาตุ สนับสนุนให้ดำรงอยู่และให้เพิ่มเติมขึ้น เรียกว่าเป็นรูปที่เกิดจากฤดู เกี่ยวแก่ดินฟ้าอากาศ.

และต้องอาศัยอาหาร กล่าวคือโอชาของอาหารที่ย่อยเป็นโอชา ซึมซาบไปในร่างกายเป็นเครื่องบำรุงเลี้ยง, รูปที่เนื่องด้วยอาหารดังกล่าวนี้ ก็ชื่อว่าเป็นรูปที่เกิดจากอาหาร อันหมายถึงโอชาของอาหาร.

ส่วน อวินิพโกครูป รูปที่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน แยกกันไม่ได้ มี ๘ อย่างที่แสดงแล้ว อันได้แก่วรรณะ (คือสี) คันธะ (กลิ่น) รสชะ (รส) โอชาของอาหาร และกุตะทั้ง ๔ เป็น ๘ อย่าง, กับอากาศธาตุที่เกิดจาก สมมุติฐานทั้ง ๔ รวมกัน.

ส่วน ลักษณะรูป รูปที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้เห็นไตรลักษณ์ ได้แก่ ความสังสมขึ้น ความสืบต่อ รวมเรียกว่า ชาติ ความเกิด และ ชราของรูป และความไม่เที่ยงของรูปอันหมายถึงมรณะความตาย อันนี้ ไม่เกิดจากสมมุติฐานอะไร เพราะเป็นธรรมดา.

คราวนี้ ในรูปเหล่านี้ที่เราเรียกว่าอย่างหนึ่ง ๆ นั้น ความจริงไม่ใช่
อย่างเดียว แต่ว่าอยู่รวมกันเป็นหมวด ดังเช่นเราเรียกว่าจักขุประสาท
ก็ไม่ใช่ว่าจักขุเพียงอย่างเดียว แต่ว่าประกอบด้วยสิ่งอื่น ๆ รวมกันอยู่อีกมาก
เป็นแต่เมื่อจะเรียกก็ยกเอาสิ่งที่เป็นประธานขึ้นมาเรียกเป็นชื่อเท่านั้น.

เพราะฉะนั้น รูปแต่ละอย่างความจริงจึงรวมกันอยู่เป็นหมวด ๆ
ท่านเรียกว่า **รูปกลาปะ** แปลว่า *หมวดของรูป* หรือว่า *ก้อนหรือฟ่อน
ของรูป* เหมือนอย่างฟ่อนข้าว หรือฟ่อนหญ้า คือ ข้าวหรือหญ้าที่มา
มัดรวมกันเป็นฟ่อน และเมื่อจะหยิบยกไปข้างไหนก็หยิบยกไปเป็นฟ่อน ๆ,
รูปนี้ก็เหมือนกัน ก็เรียกกันเพียงชื่อเดียว แต่ก็หมายถึงว่าติดกันไป
เป็นฟ่อน.

รูปกลาปะ หมวดของรูปหรือว่าฟ่อนของรูปนี้ รวมทั้งหมดถึง ๒๑
แต่ว่าจะยกมาเป็นตัวอย่างเพียงบางหมวดเท่านั้น

เช่นที่เรียกว่า จักขุประสาท เมื่อกระจายออกไปแล้วก็มาถึง ๑๐
อย่างรวมกัน ได้แก่ ซีวิต ๑ อวินิพโกจรูปอีก ๘ กับจักขุอีก ๑ ก็รวม
เป็น ๑๐ เรียกว่าจักขุทสกะ (หมวด ๑๐ รวมทั้งจักขุด้วย).

พิจารณาดูก็อาจจะเห็นได้ว่า ที่เรียกว่าจักขุประสาทนั้นก็จะต้อง
มีซีวิตประกอบอยู่ด้วย, จะต้องมีวรรณะ มีคันธะ มีรสะ และมีโอชา คือ
อาหารประกอบอยู่ด้วย, จะต้องมีภูตะทั้ง ๔ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประกอบ
อยู่ด้วย, และจะต้องมีตัวจักขุประสาท คือ ตัวที่ทำให้มองเห็นประกอบ
อยู่ด้วย, เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าจักขุประสาทจึงไม่ใช่เป็นตัวประสาทนั้น
เพียงอย่างเดียว ที่ท่านจำแนกไว้ถึง ๑๐ อย่าง, รูปอื่น ๆ ก็มีลักษณะเป็น
อย่างเดียวกัน แต่ว่ามีจำแนกเอาไว้ถึงส่วนประกอบต่าง ๆ น้อยกว่าบ้าง
มากกว่าบ้าง.

และรูปกลาปะเหล่านี้ก็เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ นั้นเช่นเดียวกัน
ที่เกิดจากกรรมมี ๔ กลาปะ ยกตัวอย่างเช่น จักขุทสกะ หมวดสิบ
ทั้งจักษุตั้งกล่าวมานั้น

ที่เกิดจากจิตมี ๖ กลาปะ เช่น วิญญาณิตั้งสองตั้งกล่าวมานั้น
ที่เกิดจากกตุคือดินฟ้าอากาศ, โดยเฉพาะที่ยกเตโชธาตุ เพราะ
ว่าที่ชื่อว่ากตุนั้น อุดหรือกตุ ก็หมายถึงเย็นหรือร้อนที่เป็นสมัญญาเรียกว่า
เตโชธาตุ, ที่เกิดจากกตุตั้งกล่าวมี ๔ กลาปะ เช่น ได้แก่เสียงที่พูด, เสียง
ที่พูดนั้นจะสำเร็จเป็นเสียงได้ก็ต้องประกอบด้วย อวินิพโกรูป ๘ แล้ว
ก็ตัวเสียงก็รวมเป็น ๘ เรียกว่า สัทททนวะ (หมวด ๘ รวมทั้งเสียงด้วย),
จะเกิดเป็นเสียงขึ้นได้ก็ต้องอาศัยอตุ ถ้าไม่มีอตุก็เป็นเสียงขึ้นไม่ได้,
เพราะฉะนั้น หมวดเสียงนี้จึงชื่อว่าเกิดจากอตุ หมายถึงที่เป็นตัวเสียง
ขึ้นมา.

แต่ว่าที่จะเป็นวิญญาณิตั้งสอง คือที่จะเป็นภาษาให้หมายรู้กันนั้น เกิดจาก
จิต ต้องมีจิตเข้ามาผสมมีเจตนาจะพูดออกไป.

ส่วนที่เกิดจากอาหารนั้น ท่านว่ามีสองกลาปะ ได้แก่ อวินิพโกรูป
ทั้ง ๘ ซึ่งเป็นตัวยืนพื้นเป็นรูปที่ยืนพื้นอยู่ และความเบา ความอ่อน, ความ
ควรแก่การงานของกาย กับอวินิพโกรูป ทั้ง ๘ นั้น ประกอบกันเป็น
อีกหมวดหนึ่ง เรียกว่าหมวด ๑๑ คือว่าหมวด ๘ ที่เรียกว่า อวินิพโกรูป
นั้นเป็นตัวยืนพื้น, เมื่อมีความเบาอย่างรูปของคนเป็น นี้ก็มีความเบา
บวกเข้าอีกหนึ่ง, มีความอ่อนของรูป เช่น ว่าคู้แขนเข้าเหยียดแขนออก
เข้าได้สะดวก นี้ก็บวกเข้าไปอีกหน้า, มีความคล่องแคล่วควรแก่การ
ทำโน่นทำนี้ได้ ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง, ๘ บวก ๓ ก็เป็น ๑๑ จัดเป็นอีก
หมวดหนึ่ง เหล่านี้เกิดจากอาหาร,

และบางอย่างก็เกิดจากสมุฏฐานสองอย่าง หรือหลายอย่าง, เพราะฉะนั้น รูปที่แบ่งไว้ในอภิธรรมนี้จึงละเอียดพิสดาร เป็นการจำแนกที่น่าศึกษา.

รูปในกามโลก

ต่อจากนี้ท่านยังมีจำแนกไว้ถึงว่า ในกามโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง ในรูปโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง.

โดยปรกตินั้น ในกามโลกหรือโลกที่เป็นกามาพจร เช่น มนุษย์ทั่วไป เมื่อพูดถึงในประวัติศาสตร์คือในกาลที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งไม่ได้หมายถึงการตั้งต้นก่อนกำเนิด ก็จะได้รูปทั้งปวงดังที่กล่าวมาไม่บกพร่อง. แต่ท่านแสดงว่าสำหรับในเวลาปฏิสนธิ, จำพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทชะคือเกิดในถ้ำไคล หรือสัตว์จำพวกอุปปาติกะคือลอยเกิด อย่างมากก็จะปรากฏรูป ๗ หมวด ได้แก่ ๑. จักขุ ๒. โสตะ ๓. ฆานะ ๔. ชิวหา ๕. กายะ ๖. ภาวะที่หมายถึงเพศ และ ๗. วัตถุที่หมายถึงหทัยรูป. แต่ว่าอย่างต่ำในบางครั้งก็อาจจะไม่มีจักขุ โสตะ ฆานะ และภาวะคือเพศ.

แต่สำหรับสัตว์ที่เป็น ธรรมดาเสวยกะ คือ สัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้น ในตอนถือปฏิสนธิก็ปรากฏรูปสามหมวดก่อน คือ กาย ๑ ภาวะเพศ ๑ และวัตถุคือหทัย ๑, แต่สำหรับภาวะคือเพศนั้น ในบางคราวก็ไม่มี เช่น พวกกะเทย, ต่อจากนั้นรูปหมวดอื่น ๆ เช่น จักขุเป็นต้น จึงเกิดขึ้นตามลำดับ, หมายถึงปฏิสนธิที่แรก นี้เรียกว่าเป็นกรรมสมุฏฐาน, หมายถึงจิตดวงที่สองสืบจากปฏิสนธิไป นี้เรียกว่าเป็นจิตสมุฏฐาน, และหมายถึงกาลเวลาที่รูปดำรงอยู่เรียกว่า มีอตุเป็นสมุฏฐาน, และก็หมายถึงการแผ่ไปของโอชา ก็เรียกว่ามีโอชาเป็นสมุฏฐาน.

ความเป็นไปของหมวดรูปที่มีสมุฏฐานทั้ง ๔ ในกามโลก คือ ในโลกที่เป็นกามาพจร เป็นไปไม่ขาดสายตลอดอายุ เหมือนอย่างเปลวประทีปหรือเหมือนอย่างกระแสน้ำที่ไหลเรื่อยไป.

แต่สำหรับในเวลามรณะ เมื่อดำเนินไปถึงจุดิจิตแล้ว, ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจากกรรมก็ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป และรูปที่เกิดจากกรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้วก็ดับไปพร้อมกับจุดิจิต, ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจากจิต รูปที่เกิดจากอาหารก็ขาด. แต่ว่ารูปที่เกิดจากอตุกียังอาจสืบ ๆ ไปได้ชั่วคราว คือว่าหมายถึงกเพราะคือซากศพของคนตายที่ยังคุมกันอยู่ ยังไม่แตกสลายสิ้นไปทันที.

ได้กล่าวถึงรูปในกามโลกมาแล้ว ต่อไปท่านได้แสดงถึงรูปในรูปโลกคือในโลกของพรหมผู้ได้ฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์ ซึ่งเรียกว่า **รูปพรหม**.

ในโลกของพรหมนี้ไม่มีรูปที่เป็นหมวด ฆานะ (คือจมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กายประสาท) และภาวะคือเพศ กับไม่มีหมวดรูปที่เกิดจากอาหาร เพราะฉะนั้น ในเวลาปฏิสนธิของรูปพรหมจึงมีหมวดรูปแต่ ๓ หมวด คือหมวดจักขุกับหมวดโสต และมีหทัยวัตถุที่ตั้งแห่งจิตใจกับมีหมวดรูปที่เป็นชีวิต แต่ในเวลาประวัตกาลคือเวลาที่สืบต่อไปจากปฏิสนธิ นั้น ก็มีรูปที่เกิดจากจิตและเกิดจากอตุคืออตุตั้งกล่าวนั้นด้วย.

ส่วนพวกสัตว์อีกชนิดหนึ่งที่ไม่มีความรู้ เรียกว่า **อสังขยสัตว์** นี้ไม่มีทั้งตา ทั้งหู ทั้งหทัยวัตถุ และทั้งเสียง และไม่มีทั้งรูปที่เกิดจากจิตทั้งหมวด, ในเวลาที่ก่อปฏิสนธิก็มีแต่ชีวิตเท่านั้น, และสืบจากก่อปฏิสนธิแล้ว รูปกายของอสังขยสัตว์นั้นก็สืบต่อ เกิดจากอตุคืออตุ, และก็เป็นรูปที่มีลักษณะเบาอ่อนและอาจจะควรแก่การงานได้ คือ เคลื่อนไหวอะไรได้บ้าง.

ในชั้นนี้กล่าวถึงแต่รูปภพเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงในรูปโลกหรืออรูปภพ (ภพของพรหม ผู้ได้ฌาน ซึ่งมีอรูปเป็นอารมณ์) เพราะว่าไม่เกี่ยวกับรูปที่ท่านแสดงไว้.

รูปที่แสดงไว้ในอภิธรรมดั่งที่ได้นำมากล่าวไว้พอทราบเป็นแนวทางก็เพียงเท่านั้น, แต่ถ้าจะต้องการทราบให้ละเอียดต้องศึกษาเป็นพิเศษ.

เรื่องจิต เจตสิก และรูปดั่งกล่าวมานี้ ผู้ที่สนใจศึกษาใช้เวลาศึกษากันในด้านเดียวกันเป็นเวลากว่าปี แล้วก็ต้องจดจำหัวข้อกันมากมายเหมือนกัน.

กำเนิดของคน

อภิธรรมปิฎกนี้ ผู้ที่วิจารณ์บางท่านก็ได้แสดงความเห็นว่า อาจเป็นอธิบายของพระสุตตันตปิฎกได้ในหลายประการ ในพระสุตตันตปิฎกบางเรื่องแสดงไว้แต่หลักใหญ่ ๆ บางทีก็อาจมาหาอธิบายเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์อภิธรรม, หรือว่าบางทีดูรายละเอียดในคัมภีร์อภิธรรมแต่ยังไม่อาจจะประมวลหลักลงได้ ก็อาจจะไปหาหลักเป็นที่ประมวลได้ในสุตตันตปิฎก, ดั่งเช่นเรื่องการก่อกำเนิดของคนมีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎกดั่งที่กล่าวมาแล้ว เกี่ยวแก่อรูปก็ตั้งต้นมีรูปชนิดไหนเกิดขึ้นบ้าง และเริ่มต้นด้วยจิตอะไรมาโดยลำดับ, แต่ก็ยังเป็นรายละเอียดในกระแสนี้ปัจจุบัน, ถ้าได้ศึกษาให้รู้คู่กันไปกับหลักเกณฑ์ที่มีไว้ในพระสูตรด้วย ก็จะได้ความรู้ที่สมบูรณ์ขึ้น เพราะฉะนั้นจะได้ยกถึงเรื่องก่อกำเนิดของคนในพระสูตรมากล่าวไว้เป็นการเทียบเคียงด้วย

ใน ธาตุวิภังคสูตร^๑ ได้แสดงว่า บุรุษคือคนนั้น มีธาตุ ๖ ได้แก่ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อากาสธาตุ ธาตุอากาศ และ วิญญานธาตุ ธาตุรู้.

๑. ม. อ. ๑๔/๔๓๖/๖๗๙.

มีปัญหาว่าธาตุทั้ง ๖ นี้ก่อกำเนิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไร.

ใน *ติกนิบาตอังคุตตรนิกาย*^๒ มีกล่าวขยายความไว้ว่า อาศัยธาตุทั้ง ๖ ครรภจึงก้าวลงคือตั้งครรภ เมื่อครรภตั้งลง ก็เกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็เกิดอายตนะ ๖ เป็นต้น. ตามพระบาลีนี้สอนว่า ต้องมีวิญญานธาตุ ธาตุรู้ซึ่งเป็นธาตุที่ ๖ ประกอบอยู่ด้วยครรภจึงก้าวลงซึ่งหมายความว่าตั้งครรภ.

ในการตั้งครรภนั้น ใน *มหาตัทธสัจจสูตร*^๓ ได้กล่าวไว้ว่ามีความว่า เพราะประชุมแห่งองค์ ๓ ครรภจึงก้าวลง หมายความว่าตั้งครรภ คือมารดาบิดาสันนิบาต หมายความว่าอยู่ด้วยกัน ๑, มารดามีระดู หมายความว่าอยู่ในระหว่างระดู ๑. คันธัพพะ ท่านอธิบายว่าสัตว์ผู้เข้าถึงในครรภ คือสัตว์ผู้จะเกิดปรากฏขึ้น ๑. เพราะความประชุมแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ ครรภจึงก้าวลงคือสัตว์ผู้เกิดในครรภมาถือกำเนิดซึ่งถือกันว่าตั้งครรภนั้น มารดาบริหารครรภ ๙-๑๐ เดือน ก็คลอดบุตร, และโดยปรกติกี่เสี่ยงด้วยโลหิตคือน้ำนมของตน.

การที่สัตว์มาถือกำเนิดในครรภดังกล่าวนี้ เกิดเป็นตัวขึ้นทีเดียวหรือว่าตั้งต้นมาอย่างไรโดยลำดับ.

มีบาลีเล่าไว้ใน *สถาถรรค สังยุตตนิกาย*^๔ ว่าครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ภพคือที่อาศัยของอินทกษัตริย์ ก็คงจะเป็นคนประเภทที่เขาเกรงกลัวว่าดุร้ายที่สุด เรียกว่า อินทกะ บณฺฑูเขอินทกฺกฺขที่ใกล้กรุงราชคฤห์.

๒. อัง. ติก. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑.

๓. ม. มุ. ๑๒/๔๘๗/๔๕๒.

๔. ส. สก. ๑๕/๓๐๓/๘๐๑-๓.

ยักษ์ผู้นั้นท่านกล่าวว่าเป็นผู้มีความเห็นว่า สัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้น ก็เกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว ถ้าตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อย เป็นอาหารไปหมด, เหมือนอย่างว่ามารดาได้บริโภคอาหารเข้าไป จะเป็นเนื้อหรือเป็นผักอะไรก็ตาม ก็ย่อยเป็นอาหารไปหมด, ถ้าหากว่า เด็กตั้งแต่เป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยไปหมด จะต้องเกิดเป็น ตัวขึ้นมาทีเดียว, จึงได้กราบทูลถามพระพุทธเจ้า ซึ่งท่านได้ผูกเป็นคาถา ไว้ว่า

“พระพุทธะทั้งหลายย่อมกล่าวว่ารूपไม่ใช่ชีวะ สัตว์นี้ย่อมได้สรีระนี้ อย่างไร กระดูกและเนื้อของสัตว์นั้นมาจากไหนกัน, สัตว์นี้ย่อมข้อง คือบังเกิดในครรภ์อย่างไร”

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบที่ท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

กลละมีขึ้นก่อน, จากกลละก็เป็นอัมพุทะ, จากอัมพุทะก็เป็นเปสสิ, จากเปสสิก็เป็นขณะ, จากขณะก็เกิดเป็นกึ่งที่แตกออกไป, ผม ขน เล็บ เป็นต้นก็เกิดขึ้น, มารดาบริโภคโภชนาหารนั้นแล้วในครรภ์ ของมารดานั้น ก็เลี้ยงอืดตกภาพด้วยอาหารนั้นในครรภ์ของมารดานั้น”

ตามพระบาลีนี้ จึงมีจุดก่อกำเนิดเป็นกลละก่อน, ที่สองก็เป็นอัมพุทะ, ที่สามก็เป็นเปสสิ, ที่สี่เป็นขณะ, ที่ห้าก็แตกสาขา, และต่อไปก็เกิดส่วน อื่น ๆ.

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้ว่า^๒ กลละ ที่เป็นจุดแรก ก่อกำเนิดนั้น ประมาณหยาดน้ำมันงาติดที่ปลายด้ายที่พันด้วยปลายขน ทรายสามเส้น คือเป็นอย่างหยาดน้ำมันงาชนิดหนึ่งซึ่งเรียกว่ากลละหนึ่ง มีในสัปดาห์ที่ ๑.

๒. สภ. ป. ๑/๓๕๑-๒.

สัปดาห์ที่ ๒ ก็เป็น อัมพุทะ ว่ามีสีอย่างน้ำล้างเนื้อ.

สัปดาห์ที่ ๓ ก็เป็น เปสิ มีลักษณะคล้ายดีบุกเหลว หรือว่าอย่าง
น้ำใส ๆ ที่คั้นจากกะทิสด.

สัปดาห์ที่ ๔ ก็เป็น มนะ คือเป็นก้อนเนื้อกลม ๆ เหมือนไขไก่.

สัปดาห์ที่ ๕ จึงเป็น สาขา คือแตกเป็นกิ่ง ๕ กิ่ง ที่จะเป็นมือเป็น
เท้า ๔ กิ่ง จะเป็นศีรษะอีก ๑ กิ่ง.

สัปดาห์ที่ ๖ ที่ ๗ จนถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ ก็เปลี่ยนเป็นรูปที่บริบูรณ์
ขึ้นเรื่อย จนถึงมีม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น เป็นรูปบริบูรณ์ จนถึง
คลอดอกออกมา.

นี่ก็เป็นเรื่องที่แสดงไว้ติดอยู่ในพระไตรปิฎก สัตว์มาเกิดขึ้นด้วย
อย่างไร. และมีพระพุทธภาษิตตรัสตอบพระอานนท์ใน อังคุตรนิกาย^๑
เก็บเอามาเฉพาะที่ต้องการว่า

พระอานนท์ได้ทูลถามว่า ภพมีด้วยเหตุอะไร?

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามพระอานนท์ว่า ถ้ากรรมให้วิบากใน
กามธาตุ ในรูปธาตุ ในอรูปรธาตุ หมายความว่ากรรมที่จะให้ไปเกิดใน
รูปภพ อรูปภพ ถ้าไม่มี ภพต่าง ๆ ดังกล่าวจะปรากฏหรือ?

พระอานนท์ก็กราบทูลว่า ปรากฏหามิได้

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า กมฺ.ิ เขตฺตํ กรรมเป็นเหมือนนา วิญญฺญู
พืชํ วิญญฺญานเป็นเหมือนพืชที่หว่านลงในนา ตณฺหา อิมฺหิฯ ตณฺหาเหมือน
ยางเหนียวที่อยู่ในพืช อันจะทำให้พืชนั้นปลูกงอกงามขึ้น ได้

เพราะฉะนั้นเมื่อยังมี กรรม วิญญาณ และ ตัญหา อยู่ ก็ยังจะต้องไปเกิดในภพต่าง ๆ . คือหมายความว่า ยังมีอวิชชาเป็นเครื่องกั้นอยู่ ยังมีตัณหาเป็นสัญญาชนคือเครื่องผูกอยู่, ในพระสูตรได้แสดงไว้โดยย่อ ดังนี้ คราวนี้เมื่อต้องการจะไปหารายละเอียดว่าในขณะที่ถือปฏิสนธินั้นจิตเป็นอย่างไร รูปเป็นอย่างไร เรื่อยไปจนถึงจุด, นั่นก็ต้องไปดูรายละเอียดในอภิธรรม, แต่ว่าเมื่อจะประมวลเป็นหลักใหญ่ก็ไปหาได้จากพระสูตรดังกล่าวมานี้.

นิพพาน

หลักใหญ่ในอภิธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือ นิพพาน ซึ่งเป็นหลักที่ครบ ๔, ท่านอธิบายไว้ในที่นี้ว่า เรียกว่า นิพพาน ก็เพราะออกจากตัณหา ที่มีชื่อเรียกว่า วาณะ ซึ่งแปลว่า เครื่องเสียดแทง เหมือนอย่างลูกศรซึ่งเป็นเครื่องเสียดแทง, พุดอย่างง่าย ๆ โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะในอภิธรรมหรือในที่อื่นก็ว่า เมื่อถอนลูกศรคือกิเลสในจิตใจออกทั้งหมดได้ ก็เป็นนิพพาน, เพราะฉะนั้น ตามสภาพ นิพพานจึงมีเพียงอย่างเดียว, แต่อาจจำแนกโดยเหตุบางประการได้สองคือ

สตูปาทิเสสนิพพานธาตุ แปลว่า นิพพานธาตุที่มีปัญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ และ.

อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ นิพพานธาตุที่ไม่มีปัญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานธาตุของพระอรหันต์ผู้ดับขันธ์แล้ว.^๒

อีกอย่างหนึ่ง อาจจะแยกโดยอาการได้เป็น ๓ คือ

สูญญตนิพพาน นิพพานที่ว่างกิเลส

อนิมิตตนิพพาน นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นนิมิตเครื่องหมาย.

อัปณิหิตนิพพาน นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นที่ตั้ง^๑

ชื่อทั้ง ๓ นี้ บางอาจารย์อธิบายอิงหลักไตรลักษณ์ คือ

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อ อนัตตา ที่ว่าปัญจขันธ์ไม่ใช่ตัวตน จนจิตว่างจากความยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน บรรลุนิพพานคือความดับกิเลส นิพพานของผู้พิจารณาดังนี้ก็เรียกว่า **สุญญตนิพพาน**.

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า **ไม่เที่ยง** คือปัญจขันธ์ไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยจนดับ อนิจจา ความไม่เที่ยงปรากฏชัด จะกำหนดลงไปตอนไหนว่าเที่ยงสักแห่งหนึ่งก็ไม่ได้, ความไม่มีนิมิต คือไม่มีที่กำหนดหมาย ก็ปรากฏขึ้น, เมื่อบรรลุนิพพาน ก็เรียกว่า **อนิมิตตนิพพาน** นิพพานที่ไม่มีนิมิต.

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า **ปัญจขันธ์เป็นทุกข์** หมายความว่าตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย, เมื่อตั้งอยู่ไม่ได้ ก็หาที่ตั้งของปัญจขันธ์ไม่ได้ จะไปตั้งอยู่ตรงไหนก็เป็นทุกข์ไปทั้งนั้น บรรลุนิพพาน, นิพพานของท่านผู้พิจารณาดังนี้ ก็เรียกว่า **อัปณิหิตนิพพาน** นิพพานที่ไม่มีที่ตั้ง.

แต่อันที่จริงตามหลักนั้น ไตรลักษณ์ก็ต้องพิจารณาทั้งสามข้อ และจะต้องพิจารณาเป็นหมวด คือ ทั้งอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ความสิ้นกิเลสถึงจะปรากฏขึ้นได้, เพราะฉะนั้น อธิบายของท่านดังกล่าวมานี้ จึงเป็นอธิบายแยกไปตามอาการเท่านั้น. แต่ตามทางปฏิบัติแล้วต้องพิจารณา ๓ ลักษณะนั้นประกอบกัน.

รวมหลักใหญ่ ในอภิธรรมที่ท่านอนุรุทธาจารย์ได้ยกเป็นหลัก ประมวลเป็น ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน. ในคัมภีร์เถรวาทฝ่ายเรา แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอภิธรรม ๗ คัมภีร์แต่พระพุทธมารดา ในทวโลกชั้นดาวดึงส์. ได้สอบถามดูว่าทางมหายานเขาว่าอย่างไรกัน ในเรื่องนี้, ก็ได้รับคำตอบว่า มีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าไปเทศน์โปรด พระพุทธมารดาบนสวรรค์เหมือนกัน, แต่ไม่ได้แสดงอภิธรรม แสดง พระสูตร ๆ หนึ่ง, อภิธรรมในมหายานก็มีเหมือนกัน แต่ไม่ได้ยืนยันว่าเป็นพระพุทธภาษิตเหมือนอย่างในเถรวาทเรา อภิธรรมในมหายาน นั้นเป็นทำนองอรรถกถา คือเป็นคัมภีร์อธิบายพระสูตร มีชื่อคัมภีร์ก็ แตกต่างจากอภิธรรมทั้ง ๗ ในฝ่ายเถรวาทเรา, แต่ว่าเนื้อความนั้นจะมีคล้ายกันบ้าง หรือต่างกันอย่างไรยังไม่ทราบ, ที่ของมหายานว่าเป็น คำอธิบายนั้นก็เข้าเค้า เพราะคำว่าอภิธรรมในที่แห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ว่า คำอธิบายพระธรรม. เมื่อพิจารณาดูในอภิธรรม ๗ คัมภีร์ของเรา ก็เป็นรูปนั้น คือยกเอาหลักธรรมต่าง ๆ มาประมวลเข้า และจำแนก อธิบายออกไปอย่างกว้างขวาง, และในอรรถกถาฝ่ายเราเองก็รับว่า ในภาคมนุษย์นี้พระสารีบุตรเป็นผู้แสดงอภิธรรม แต่ก็ไปอ้างว่า เพราะ ไปฟังอภิธรรมจากพระพุทธเจ้ามาแสดงแก่ภิกษุที่เป็นศิษย์ของท่าน, ถ้าจะถือว่าเป็นคำราที่อธิบายพระธรรมก็ไม่ทำให้คุณค่าของอภิธรรมนี้ ลดลงไป เพราะก็มีสาระที่ควรศึกษาควรทราบอยู่เป็นอันมากดังเช่น ที่กล่าวมาแล้ว. เรื่องอภิธรรมก็ยุติเท่านี้.

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง ถนนพหลโยธิน กรุงเทพฯ ๑๐๕๐๐
โทร. ๒๗๕-๕๐๓๕-๖ นายวุฒิชัย จรรย์ยานนท์ ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๓๖

